

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2019, c. 5, s. 2: 685-723

“Kur’an Ansiklopedisi” Başlıklı Matbu Çalışmalara Genel Bir Bakış
An Overview of Printed Works Entitled “Encyclopedia of the Qur’an”

Abdullah KARACA

Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı

Research Assistant, Selçuk University

Faculty of Islamic Sciences, Department of Tafsir

Konya, Turkey

akaraca@selcuk.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6755-257X

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 12 Haziran / June 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 27 Eylül / September 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / June

Atıf / Citation: Karaca, Abdullah. “Kur’an Ansiklopedisi’ Başlıklı Matbu Çalışmalara Genel Bir Bakış”. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019): 685-723.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdağ, 59100 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz*

Yirminci yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren ortaya çıkan “Kur’ân ansiklopedisi” başlıklı matbu çalışmaların sayısı her geçen gün artmaktadır. Kur’ân ansiklopedileri birçok dilde telif edilmiştir. Bu çalışma “Kur’an ansiklopedisi” başlıklı çalışmaların genel bir değerlendirmesini hedeflemektedir. Kur’ân ansiklopedileri; çalışmayı hazırlayanlara, muhataplara ve içeriklerine göre farklılıklar arz etmektedir. Kur’ân ansiklopedileri yazımında farklı yollar izlenebilmektedir. Bazı çalışmalar ferdi ürün olabilirken, grup yahut kurum çalışmalarına da rastlanabilmektedir. Ayrıca derleme hüviyetinde çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmaların muhatapları da; halk, akademik camia, gençler veya çocuklar gibi farklı gruplar olabilmektedir. Hazırlanış biçimlerine göre ise hem telif hem tercüme Kur’ân ansiklopedileri bulunmaktadır. Kur’ân ansiklopedileri içerisinde; mushaf tertibince -muhtasar veya geniş-tefsir formunda olanlar, Kur’ân ilimleri şeklinde olanlar, soru-cevap tarzında olanlar, süre eksensiz oluşturulanlar ve kitap serisi halindeki çalışmalar olduğu gibi -ansiklopedilerin yaygın formatı olan- maddeler veya makaleler halinde yazılanlar da vardır. Maddeler/makaleler halinde oluşturulan ansiklopediler de farklı hacim ve içeriklere sahiptirler. Ayrıca, Kur’ân hakkında “ansiklopedik sözlük” tarzı çalışmalar da bulunmaktadır. Farklı içerik ve türlerle karşımıza çıkan bu çalışmaların -daha genel bir değerlendirme ile- başlıca şu iki alana ayrıldığını söyleyebiliriz: Kur’ân ansiklopedilerinden bir kısmı Kur’ân’ın tanıtımına ve(ya) muhtevasına tahsis edilmişken; bazıları, Kur’ân ve tefsir okumaları/araştırmaları rehberi şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur’ân, ansiklopedi, Kur’ân ansiklopedileri, Kur’an araştırmaları, konulu tefsir.

---

* Bu çalışma hazırlanırken, 04.01.2019 tarihinde Prof. Dr. Ömer Çelik’in danışmanlığı ve destekleriyle tamamladığımız “Kur’ân Muhtevası Bağlamında Kur’ân Ansiklopedilerinin Tahlil ve Değerlendirmesi” başlıklı yüksek lisans tezimizin (Marmara Üniversitesi, 2019) ikinci bölümünden istifade edilmiş, gerekli düzenleme ve ilaveler yapılmıştır/ During the preparation of this study, the second part of my master thesis “An Analysis and Evaluation of Encyclopedias of the Qur’an in Terms of the Content of the Qur’an”, (Marmara University, İstanbul/Turkey, 2019), completed on 04.01.2019 by the advisory and support of Prof. Dr. Ömer Çelik, was utilized, additionally, necessary arrangements and additions were included.

Abstract

The number of works entitled “encyclopedia of the Qur'an”, that emerged in the third quarter of the twentieth century, is increasing day by day. Qur'anic encyclopedias have been prepared in many languages around the world. This study aims at a general evaluation of the studies entitled “encyclopedia of the Qur'an”. Qur'anic encyclopedias differ according to; their preparation, format and content. Different ways can be followed in the writing of Qur'anic encyclopedias. While some studies may be individual products, group or institution studies can also be found. There are also studies in the form of a compilation. About the audience of these studies; there may be different groups such as public, academic community, the young or children. There are both written and translated Quran encyclopedias according to their forms of preparation. There are different formats of encyclopedias of the Qur'an such as; form of brief or wide exegesis according to *mushaf*, form of the Qur'anic sciences, form of questions-answers, form of *surahs*, book series studies and –as common format of encyclopedias- articles-based ones. Encyclopedias created as articles have also different volumes and contents. In addition, there are “encyclopedic dictionaries” about the Qur'an. We can say that all these studies, which appear with different content and species, are divided into two main types, with a more general evaluation. Namely, while some of the Qur'anic encyclopedias are devoted to the definition or content of the Quran; some of them come in the form of a guide to the Qur'an and tafsir readings or research.

Key words: Qur'an, encyclopedia, encyclopedias of the Qur'an, Qur'an researches, topical exegesis.

Giriş

Son yıllarda; “Kur'ân Ansiklopedisi”, “Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi”, “Mevsû'atü'l-Ḳur'ân”, “el-Mevsû'atü'l-Ḳur'âniyye”, “Dâiratü me'ârifî'l-Ḳur'ân”, “Encyclop(a)edia of the Qur'an” vb. başlıklı eserler telif edilmeye başlanmıştır. Bu tarz eserler günden güne çoğalmaktadır. Ancak bu çalışmaların gerek muhtevaları, gerek şekilleri ve gerekse hedef kitleleri farklıdır. Öte yandan herhangi bir konuda bilgi temininde ansiklopedilerin ilk müracaat edilen eserler olduğu da bilinen bir gerçektir. Bu sebeple Kur'an ansiklopedisi

alanındaki literatürün şekil, içerik ve hedef kitle açısından bilinmesi, bu eserlerden hangi maksatla istifade edilmesi gerektiği bakımından okuyucuyu yönlendirici olacaktır. Bu da ilgili ansiklopedilerin okuyucuya sundukları bilginin ve dolayısıyla da kaynak olabilmeye özelliğinin bilinmesi açısından önemlidir. Bu nedenle çalışmamızda “Kur’ân ansiklopedisi” başlığını taşıyan ‘matbu’ çalışmalar üzerinde genel bir gözlem yapılacaktır. İlk olarak “ansiklopedi” türüne dair kısaca bilgi verilecek, akabinde, tespit edilen eserler kısaca tanıtılacak ve son olarak, bu eserler üzerinden genel tespitler ve değerlendirmeler sunulacaktır. Bu etüdün Kur’an ansiklopedisi alanında ileride yapılması muhtemel çalışmaların şekillenmesinde katkısı olacağı ümit edilmektedir.

Öncelikle, araştırmamızın başlığındaki “matbu çalışmalar” kaydına açıklık getirmek istiyoruz. Zira “Kur’ân Ansiklopedisi” vb. isimlerle, sadece elektronik ortamda neşredilen bazı çalışmalar da bulunmaktadır.¹ Ayrıca, “Kur’ân ansiklopedisi” başlıklı yazı serileri de vardır.² Bunların tamamını ele almak bir makale çerçevesinde mümkün olmadığından hem sadece matbu olan hem de bizzat “Kur’ân ansiklopedisi” vb. başlığı taşıyan eserler üzerinde duracağız.³

“Ansiklopedi” kelimesi Yunanca *encyclopaédie* kelimesinden gelir. Bu kelime “en” (içinde), “kyklios” (daire) ve “paideia” (öğrenim) sözcüklerinden oluşmaktadır.⁴ Yunanca “enkyklios paideia”, “bilgi dairesi, bilgi çemberi, ge-

¹ Mesela bk. Mevsû’atü'l-Ḳur’âni'l-Kerîm, erişim: 29 Haziran 2019, <http://www.iid-quran.com/>.

² Sözelimi, Muhammed el-Behiy tarafından ed-Devḥa (الدوحة) dergisinde yayınlanan “Dâiratü'l-Me’ârifü'l-Ḳur’âniyye” başlıklı yazı serisi gibi.

³ Bazı çalışmalar okurlar nezdinde “ansiklopedi” vasfını taşıyabilmektedir. Örneğin, Dr. Hikmet Kıvılcımlı’nın *Tarih Tezi Işığında Allah-Peygamber-Kitap* adlı çalışması, bir tanıtım yazısında “Türkiye’nin ilk Kur’ân ansiklopedisi” olarak nitelenmektedir. Bk. Ender Helvacıoğlu, “Türkiye’nin İlk Kur’ân Ansiklopedisi”, *Bilim ve Gelenek* 81 (Kasım 2010): 14-21. Ayrıca, işaret etmeliyiz ki, “ansiklopedik” kelimesini içeren çalışmalar da azımsanmayacak orandadır. Örneğin, Osman Keskiöğlu’nun *Kuran Tarihi ve Kur’ân Hakkında Ansiklopedik Bilgiler* adlı eseri (İstanbul, Nebioğlu Yayınevi, 1953) ve Ahmed Kalkan’ın *Ansiklopedik Kur’ân Kavramları ve Güncel Yansımaları* başlıklı çalışması (İstanbul: Kalemder, 2011) gibi.

⁴ Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), *İnönü (Türk) Ansiklopedisi* (Ankara: Maarif Matbaası, 1943-1984), 3:88.

nel eğitim ve öğretim” anlamını taşımaktadır.⁵ Kelime; kullanımı, kapsamı ve literatürdeki yansımaları açısından kimi değişiklikler ve yeniliklerle günümüze kadar gelmiştir.⁶

Batı, modern anlamda ansiklopedi türünün ilk örneklerini Francis Bacon (ö. 1626) tarafından yapılan ilimler tasnifi gibi atılımlarla, 17. asırdan itibaren sunmaya başlamıştır. Louis Moréri (ö. 1680) tarafından alfabetik olarak düzenlenen *Le Grand Dictionnaire Historique* (1674) bu örnekler arasında zikredilebilir.⁷ “Ansiklopedi” kelimesi, tam olarak bir türün adı halinde ilk defa, Diderot’un (ö. 1784) başını çektiği grup çalışmasının meşhur ürünü *Encyclopédie* ile kullanılır. 18. asırda, Diderot ve arkadaşları, hazırladıkları bu ansiklopedi ile diğer aydınlara ilham vermişlerdir. *Brokhaus* ve *Britannica* ile artık ansiklopediler yaygın şekline kavuşmuştur. Günümüzdeki ansiklopediler bu iki eserin genişletilmesi ve daraltılmasına dayanmaktadır. Artık ansiklopediler akla gelebilecek her konuya, birkaç satır da olsa yer vermeye başlamışlardır.⁸

Yakınçağın başlangıcında sadece bilimsel eserler şeklinde hazırlanan ansiklopediler, 19. asır ortalarında ise bilginin artık kitleye de yayılması fikrinden yola çıkarak, özelliklerini yavaş yavaş değiştirmeye başlamıştır. Genel ansiklopediler ile uzmanlık ansiklopedileri birbirlerinden ayrılmış ve ansiklopediler geniş çapta yaygınlaşmıştır.⁹ Bu asır içerisinde zamanla, ansiklopediler halk eğitimi ve çocuk eğitiminde kullanılmaya, daha çok insanın daha kolay şekilde bilgiye erişme imkanını sağlamak için telif edilmeye başlamıştır.¹⁰

⁵ Ayhan Aykut, “Ansiklopedi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları,1991), 3:217.

⁶ Kelimenin tarihçesi, kullanımı ve ilgili yazı türü için bk. Aykut, “Ansiklopedi”, 217-227; Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, 7. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 21-90; *Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi* (İstanbul: Meydan, 1979), 1:553-554; *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi* (İstanbul: Ana Yay.- Encyclopaedia Britannica, 1986), 2:126-134; Şevket Rado (Neş. Md.), *Yeni Hayat Ansiklopedisi* (İstanbul: Doğan Kardeş Yay., 1973), 1:266.

⁷ Aykut, “Ansiklopedi”, 218.

⁸ *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, 2:128; Aykut, “Ansiklopedi”, 218.

⁹ Zakir Avşar, v.dğr., “Toplumsal ve Siyasal Bir Proje: Ansiklopedi ve Ansiklopedizm”, *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* 22 (2014): 226.

¹⁰ Nazan Uçak, *Türkiye’de Ansiklopedik Yayınlar ve 1980-1989 Yılları Arasında Yayınlanan Ansiklopedilerin Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989), 14.

Ansiklopediler bilginin topluma mal edilmesi amacıyla, muhtevalarını basitleştirmeye ve günümüzdeki şekillerine dönüşmeye başlamıştır. Ansiklopedi türü 20. asırda artmaya devam etmiştir.¹¹

Tarih boyunca ‘ansiklopedik’ birçok eser ortaya koyan İslam dünyasında ise,¹² 19. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde, ansiklopedik eserlerin iyice azaldığı, ikinci yarısından itibaren ise batı ansiklopedilerinin tesirinde bazı örneklerin zuhur etmeye başladığı görülür. 20. asırda da, İslam âleminde ansiklopedi eserleri nicel manada artsa bile, orijinal, kapsamlı ve devamlı oldukları söylenemez. Çoğu eserler tercüme yahut örnek alma yoluyla hazırlanmıştır. Bu dönemdeki ansiklopediler arasında İslami ilimlere ait örnekler de vardır. Kuveyt’te neşredilen *el-Mevsû’atü’l-fıkhiyye el-Kuveytiyye* adlı ansiklopediyi bu noktada hatırlatabiliriz.¹³

Günümüzde ansiklopedi deyince, “bilgilerin bütünü” veya “ilimlerin prensip ve neticelerini belli bir metot veya alfabetik olarak sergileyen eserler” yahut -geniş anlamıyla- “bir ilmin, bir sanatın, belli bilgiler dizisinin bütün bölümlerini kucaklayan eserler” anlaşılmaktadır.¹⁴ Ansiklopedileri kısaca, “devirlerinin tüm bilgilerini veya bir ilim, sanat dalının mevcut tüm verilerini bir sistem içerisinde toplayan eserler” olarak tarif edebiliriz.¹⁵ Ansiklopedilerde “güncel bilgileri kapsama”, “sistemli şekilde hazırlama” ve “kolay ulaşılır tarzda bilgi sunma” amaçları güdülür.¹⁶ Ansiklopedilerin iki önemli özelliği, konuların yöntemli düzenlenmesi ve her şeyi içine almasıdır.¹⁷ Uzman olma-

¹¹ Rıdvan Yücel, *Yazılı Kültür-Dijital Kültür Bağlamında Mesajın Değişen Yapısı (Örnek Olay: Ana Britannica Ansiklopedisi ile Ekşi Sözlük Karşılaştırması)* (Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 124; Aykut, “Ansiklopedi”, 219.

¹² İslam dünyasında telif edilen ansiklopedik mahiyetteki eserlere dair bk. Ahmet Özel, “İslam Dünyasında Ansiklopediler”, *İslam ve Klasik*, haz. Sami Erdem – M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2008), 379-404.

¹³ Aykut, “Ansiklopedi”, 222

¹⁴ Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, 22-23.

¹⁵ Ahmet Subhi Furat, “Arap Edebiyatında İlk Ansiklopedik Eserler”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 7/1-2 (1978): 299.

¹⁶ Aşar v.dğr., “Ansiklopedi ve Ansiklopedizm”, 222.

¹⁷ Salim Durukoğlu - Sevda Çetin, “Türkiye Türkçesi ile Yayımlanmış Ansiklopediler Kaynakçası Denemesi”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 4/8 (Şubat 2016): 170.

yan okurlara da hitap edebilmeleri, ansiklopedilerin ayırt edici yönlerinden bir diğeridir.¹⁸

Ansiklopediler gözden geçirildiğinde, aralarında bir takım tasnifler, farklı türler görülür. Ansiklopediler “genel konulu” veya “özel konulu”; “alfabetik”, “sistematik” veya –daha çok biyografik eserlerde görünen- “kronolojik”; “herkese hitap eden” veya “belli bir zümreye hitap eden”; son olarak da hazırlanış biçimine göre “telif”, “adapte” ve “tercüme” türlerinde olmak üzere farklı şekillerde hazırlanır.¹⁹ Daha başka ansiklopedi türleri olduğu da iddia edilir. Mesela, izahlar ilave edilerek oluşturulan “ansiklopedik sözlükler” ile ansiklopedik şekilde düzenlenen aylık dergiler (“aylık ansiklopediler”) de bazı çalışmalarda ansiklopedi türleri olarak değerlendirilmektedir.²⁰ Ayrıca bazı değerlendirmelere göre, “çocuk ansiklopedileri” ve “uzmanlık ansiklopedileri” şeklinde türler de bulunmaktadır.²¹

Bir eserin ansiklopedi ismini alabilmesi için “geniş kapsam”, “anlaşılır belli bir tertip”, “kolay üslup” ve “akademik/bilimsel yazım nitelikleri” olması gerektiği dile getirilmektedir.²² Ansiklopedilerin iki önemli özelliği, konuların yöntemli düzenlenmesi ve her şeyi içine almasıdır. Ansiklopedilerin sunumu temel bilgilerin kısa ve özlü sunumu şeklindedir.²³ Yine, -tanımlarda görüldüğü gibi- ansiklopedilerin hazırlanmasında başvuru kaynağı olma hususu önemlidir. Bu bilgilerden yola çıkarak, ansiklopedilerde “grup çalışması” ve “alfabetik düzen” -yaygın olsa da- şart değildir, diyebiliriz.

1. Kur’ân Ansiklopedileri

Kur’ân ansiklopedileri Kur’ân çalışmalarına eklenen yeni bir katkıdır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, “ansiklopedi” başlığı yeni olsa da, “ansiklopedik” eserler ilkçağlardan beri mevcuttur. Tarih boyunca genel ansiklopedik eserler telif edildiği gibi, belli bir konuyu/ilmi ele alan özel ansiklopedik eserler de telif edilmiştir. Klasik dönemde de Kur’ân’a yönelik ansiklopedik çalışmaların

¹⁸ *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, 2:134.

¹⁹ Aykut, “Ansiklopedi”, 227; MEB, *İnönü (Türk) Ansiklopedisi*, 3:88.

²⁰ Avşar v.dğr., “Ansiklopedi ve Ansiklopedizm”, 221.

²¹ *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, 2:130.

²² Vizaretü'l-Evkaf ve Ş-Şuûni'l-İslâmiyye, *el-Mevsû'atü'l-Fikhiyye* (Kuveyt, 1983-2006), 1:53.

²³ Uçak, “Türkiye’de Ansiklopedik Yayınlar”, 11.

telif edildiği iddia edilebilir. Hacimli tefsirler ile kapsamlı Kur’ân ilimleri çalışmaları, klasik dönemin ansiklopedik eserleri konumunda değerlendirilebilirler.

“Kur’an ansiklopedisi” başlığını taşıyan veya bu eserleri araştıran çalışmalarda “Kur’ân ansiklopedisi” ifadesinden ne anlamak gerektiği, bu çalışmaların neler olduğu şeklinde tanım ve izahlara dikkat çekilmemektedir. Gerek türün yeni oluşu, gerek ansiklopedi kelimesinin yaygın kullanımı sebebiyle böyle bir girişimde bulunulmaması doğal karşılanmalıdır. Kur’ân ansiklopedilerinin ne olduğuna dair bir tanımlamaya ihtiyaç bulunmayabilir. Yine de, bir tanım denemesi yapacak olursak, ansiklopedilerin kapsamlı bilgileri özlü şekilde sunma, anlaşılır belli bir düzen, kolay üslup ve akademik/bilimsel metot içerme,²⁴ genellikle grup çalışması ve alfabetik düzen ile üretilme, ayrıca geniş çaplı bir başvuru kaynağı olma gibi yaygın özelliklerinden yola çıkarak Kur’ân ansiklopedilerini –teorik olarak- şöyle tanımlayabiliriz:

Kur’ân ansiklopedileri, alfabetik yahut konulu bir tertip içerisinde, anlaşılır bir biçim ve üslupla, bilimsel yöntemler kullanılarak,²⁵ grup yahut ferdi çalışma halinde, Kur’ân ile ilgili her mevzuuyu ve bilgiyi özlü şekilde ele alan geniş çaplı başvuru kay-

²⁴ Bir çalışmanın bilimsel/akademik olması için gereken hususların neler olduğu kapsamlı bir meseledir. Özel olarak ansiklopedide bulunması gereken bilimsel hususların neler olduğu da detaylı bir konudur. Söz gelimi, Aşfehâni, ansiklopedilerde bulunması gereken bilimsel niteliklerden şu sekiz maddeyi saymaktadır: Düzenli tertip, tarafsızlık, yazı tekniklerine uygunluk, özlü anlatım ve gereksiz detaylardan kaçınma, bilgilerin kaynağının verilmesi, birincil ve muteber kaynaklara müracaat, akademik dil ve konuyu bilimsel araştırmalarda alışlagelen bir çerçevede sunma (yaygınlık kazanmayan yeni metotlardan uzak durma). Bk. Muhammed Ali Aşfehâni, “Cevle fi dâirati meârif-i Leydın el-Kur’âniyye”, *Dirâsât İstîşrâkiyye* 1/1 (Sayf 2014): 199. Muzaffar Iqbal de, İslam ve Kur’ân ansiklopedilerinde, on dört yüzyıllık birikimi yansıtanın, kaynaklar arasındaki hiyerarşinin ve kaynakların rasyonel (epistemolojik?) konumlarının göz önünde bulundurulmasının gerekliliğine çeşitli çalışmalarda değinmektedir. Bk. Muzaffar Iqbal, “Integrated Encyclopedia of the Qur’an (IEQ): Raison d’être and Project Summary”, *Islam & Science* 8/1 (Summer 2010): 41.

²⁵ Ansiklopedilerin önemli bir özelliği olan “bilimsel/akademik metot”, dini konularda ansiklopedi yazımının imkânı hakkında soru işaretleri barındırmaktadır. Öyle ki, bazı kimseler dini konularda ansiklopedi yazımında çekimser bir tavır sergilemektedir. Diğer taraftan, bilimsel bir tavır ile dini konulara yaklaşımın, dini doğru anlama ve savunma adına bilakis faydalı olacağı, netice olarak, dinî konularda ansiklopedi yazmanın mümkün ve gerekli olduğu da dile getirilmektedir. Bk. Aşfehâni, “Cevle”, 199.

naklarıdır. Bir diğer deneme şöyle olabilir; Kur'ân ansiklopedileri, Kur'an'ın tamamı veya belirli bir yönü ile ilgili bilgileri, kolay ulaşılabilir bir tertip içerisinde ve bilimsel şekilde, kapsamlı bir sunum/anlatım ile ele alan başvuru eserleridir.

Yukarıda, başlangıçta genel ansiklopedilerin ortaya çıkıp, zamanla özel konulu ansiklopedilerin zuhur ettiğine değinilmişti. Kur'ân ansiklopedilerinin ortaya çıkışında bu hususun etkili olması muhtemeldir.²⁶ Buradan hareketle, bir tür olarak ansiklopedi yazımının İslami ilimlere yönelik yansımalarının 'İslam Ansiklopedisi' şeklindeki çalışmalar ile başlayıp, akabinde fıkıh, tefsir gibi özel alanlara da yöneldiğini söyleyebiliriz. Fıkıh alanına dair bir ansiklopedi olarak Kuveyt'te neşredilen *el-Mevsû'atü'l-Fıkhıyye* adlı çalışmayı anabiliriz. Tıpkı bunun gibi, İslam/İslami ilimler altında özel bir alan olarak Kur'ân (araştırmaların)a yönelik ansiklopedilerin de zamanla ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Kur'ân'a yönelik ansiklopedilerin, tıpkı diğer ilim alanlarında olduğu gibi, bir tekamül süreci içerisinde geliştiği de söylenebilir. Günümüzdeki kullanımıyla, bir tür adı olarak "Kur'ân ansiklopedileri"nin tekâmül seyri hakkında, Muhammed Ali Aşfahânî bir fikir ileri sürmektedir. Aşfahânî'ye göre, ilk adım "Kur'ân kelimeleri sözlükleri"dir (Hasan Muhammed Musa tarafından kaleme alınan *Kâmûs Kur'ânî* adlı sözlük örneğinde olduğu gibi).²⁷ İkinci adımı ise Kur'ân mevzuları ve kavramları hakkındaki makalelerin bir araya getirilmesi teşkil eder (Salih Udayme tarafından telif edilen *Muştalahât Kur'âniyye* adlı çalışma gibi).²⁸ Ve son olarak bu aşama da ansiklopediler ile takip edilip Kur'ân ansiklopedileri yazılmaya başlanır.²⁹ Dolayısıyla, bu yaklaşıma göre, günümüzdeki kullanımıyla Kur'ân ansiklopedileri, Kur'ân sözlükleri ve makale derlemelerinden sonraya tekabül eden bir sürecin neticesidir.

Görüldüğü üzere, Kur'ân ansiklopedilerinin oluşum sürecine dair farklı teoriler ileri sürülebilir. Burada iki ihtimale değinmiş olduk. İlk ihtimale göre, İslâmî araştırmalara dair genel ansiklopedilerinin yetersizliği sonucu

²⁶ Mesut Kaya, "Yirmibirinci Yüzyılda Kur'an Çalışmalarına Eklenen Yeni Halka: Kur'an Ansiklopedileri", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 10/3 (2010): 409.

²⁷ Hasan Muhammed Musa, *Kâmûs Kur'ânî*, (İskenderiye: Matbaa Halil İbrâhîm, 1966).

²⁸ Salih Udayme, *Muştalahât Kur'âniyye*, (Londra: el-Câmiatü'l-Âlemiyye li'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, 1993).

²⁹ Aşfahânî, "Cevle", 200.

özel/konulu ansiklopedi türü olarak Kur’ân ansiklopedilerinin ortaya çıkışı söz konusudur. İkinci yaklaşıma göre ise, Kur’ân sözlükleri ve Kur’ân’la ilgili makale derlemeleri çalışmalarından sonra, ansiklopediler ortaya çıkmıştır.

Kur’ân ansiklopedilerine dair girişimlerin başlangıcı, Mesut Kaya tarafından, XX. yüzyılın sonları ve XXI. yüzyılın başları olarak saptanmıştır.³⁰ Kaya, Kur’ân ansiklopedilerinin ilgi alanı olarak şu konuları sayar: Kur’ân’ın kelimeleri, konuları, Kur’ân etrafında oluşan meseleler, Kur’ân ilimleri, Kur’ân tarihi ve çağdaş problemler. Kendisi ayrıca, Kur’ân ansiklopedileri ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Günümüzde kaleme alınan ansiklopediler, klasik anlamdaki Kur’ân ilimleri ve tefsir tarihi konu başlıklarını içermenin yanı sıra, Kur’ân eksenli hazırlandıkları için Kur’ân’da geçen belli başlı kelime, kavram, davranış, şahıs isimleri, yer isimleri gibi Kur’ân’a dair hemen bütün meseleleri kendilerine konu edinmektedirler. Bu bakımdan bu ansiklopediler, modern dönemde, bilgiye erişmenin kolay olduğu modern tarzdaki tefsirler ve Kur’an ilimleri çalışmaları olarak nitelendirilebilirler.”

Kur’an ansiklopedileri birçok dilde telif edilmektedir. Şimdi -tespit edebildiğimiz- Kur’ân ansiklopedisi çalışmalarını tanıtacağız. Bu tanıtımı beş aşamada gerçekleştireceğiz. Önce Arapça, Türkçe, İngilizce ve Farsça Kur’ân ansiklopedilerini ele alacak, daha sonra diğer dillerde telif edilen eserlere topluca değineceğiz.

1.1. Arapça Kur’ân Ansiklopedileri

Arapça Kur’ân ansiklopedileri, az denilemeyecek bir rakama ulaşmıştır. Tespit edebildiğimiz eserler şunlardır:

1.1.1. *el-Mevsû’atü’l-Ḳur’âniyyetü’l-müeyyesserâ/el-Mevsû’atü’l-Ḳur’âniyye*

³⁰ Kaya, “Kur’an Ansiklopedileri”, 409. Kaya’nın çalışmasının başlığı “Yirmibirinci Yüzyılda Kur’ân Çalışmalarına Eklenen Yeni Halka: Kur’ân Ansiklopedileri” şeklindedir. Fakat kendisi, çalışma içerisinde ansiklopedi girişimlerinin XX. yüzyılın sonlarında ve XXI. yüzyılın başlarında ortaya çıktığını belirtmiştir.

İbrahîm el-Ebyârî tarafından telif edilen *el-Mevsû'atü'l-Ḳur'âniyyetü'l-müeyyessera*, Prof. Dr. İbrahim Abdeh'in gözetiminde Müessesetü Sicillî'l-'Arab adlı kurum tarafından ilk olarak 1974'te basılmıştır. Beş cilt halinde basılan eser 1984'te genişletilerek on bir cilt halinde *el-Mevsû'atü'l-Ḳur'âniyye* adıyla yeniden basılmıştır.

Eserin genişletilmiş hali, on dört konu başlığından oluşmaktadır. Konu başlıkları şöyledir:

1. "Ḥayâtü'r-Rasûl",
2. "Târîhü'l-Ḳur'âni'l-Kerîm",
3. "'Ulûmu'l-Ḳur'ân",
4. "İ'câzü'l-Ḳur'ân",
5. "en-Nâsiḥ ve'l-Mensûḥ",
6. "Mevzûâtü'l-Ḳur'âni'l-Kerîm",
7. "el-Âyâtü'l-Mekkiyye ve'l-Medeniyye Müretteben",
8. "Vücühü'l-İ'râb",
9. "el-Ḳırâetü ve'l-Ḳurrâ'",
10. "el-Ḳırâât",
11. "el-Mu'cemü'l-Müfehres",
12. "Ġarîbü'l-Ḳur'ân",
13. "et-Tefsîru ve'l-Müfessirûn",
14. "Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-Kerîm".

Eserin bölüm tertibi alfabetik olmayıp konulara göre iken, bazı konu içi tertiplerde alfabetik ve kronolojik sıralama bulunmaktadır. Mesela "Mevzû'âtü'l-Ḳur'ân" başlığı alfabetik şekilde sıralanmış, müfessirlerin tanıtıldığı on üçüncü bölümde de kronolojik sıralama izlenmiştir. Mekki-medeni âyetlerin listesi ve tefsir gibi diğer bazı bölümler de *mushaf* tertibince düzenlenmiştir.

1.1.2. *el-Mevsû’atü’l-Ḳur’âniyyetü’l-mütehaşşişa*

el-Mevsû’atü’l-Ḳur’âniyyetü’l-mütehaşşişa, “el-Meclisü’l-A’lâ li’ş-Şûni’l-İslâmiyye” (Mısır Din İşleri Yüksek Kurulu) tarafından gerçekleştirilen, İslam düşüncesine dair çeşitli alanlarda ansiklopedi yayımı projesinin ikinci ürünüdür. Önce *el-Mevsû’atü’l-İslâmiyyetü’l-âmmе* adlı genel ansiklopediyi yayımlayan kurulun ikinci yayımı olarak bu çalışma hazırlanmıştır (2003).

Dokuz yüz iki sayfa olan ansiklopedi, on beş konudan oluşmaktadır. Konular birer yazar tarafından yazılmıştır. Son bölüm ise heyet tarafından kaleme alınmıştır. Konular şunlardır:

1. Vahiy,
2. Esbâb-ı nüzul,
3. Kur’ân’ın genel prensip ve değerleri (el-Mebâdü’l-Âmmetü ve’l-Ḳiyem),
4. Kur’ân’ın tanıtımı, Kur’ân lafzıyla veya manasıyla ilgili konular (el-Kur’ân ve Mâ Yüktebü Fih),
5. Kur’ân sûreleri,
6. Tefsir ilmi ve müfessirler,
7. Kıraâtler ve Kurrâ,
8. Tecvit,
9. Kur’ân Belagâti,
10. ‘Ulûmu’l-Ḳur’ân,
11. İ’câzü’l-Ḳur’ân,³¹
12. Müfredâtü’l-Ḳur’ân,
13. Kur’ân’da insan,

³¹ Girişte, ansiklopedinin on beş ilimden oluşacağı söylenmekle beraber, konular sayılırken on yedi başlık zikredilmektedir. On beş rakamına aykırı olmaması için “el-İ’câzü’l-Beyânî”, “el-İ’câzü’l-Muâsir” ve “el-İ’câzü’l-İlmî” şeklindeki üç başlığı ‘İ’câzü’l-Kur’ân’ başlığı altında değerlendirdik.

14. Kur'ân'da İlahi Yasalar (es-Sünenü'l-İlâhiyyetü fi'l-Ḳur'ân),
15. Kur'ân tercümesi.

1.1.3. *Mevsû'atü'l-Ḳur'âni'l-'azîm*

Abdül Mün'im el-Hafnî tarafından telif edilen *Mevsû'atü'l-Ḳur'âni'l-'azîm* iki hacimli cilt içerisinde 2484 sayfadan oluşan bir ansiklopedidir. Çalışma Mektebe Mabdulî tarafından Kahire'de 2006 yılında basılmıştır. Felsefe alanında doktor olan Abdül Mün'im el-Hafnî'nin, büyük çoğunluğu ansiklopedi ve tahkik olmak üzere felsefe, tasavvuf ve psikoloji ile ilgili birçok eseri vardır.³²

Eser şu on sekiz bölümden oluşmaktadır:

1. Kur'ân'ın tanıtımı,
2. Peygamberlik ve Hz. Muhammed,
3. İman ve İslam,
4. İsrailiyyat ve problemler,
5. Kur'ân'da Yahudiler ve Hristiyanlar,
6. Kur'ân sûrelerinin kısa tanıtımı,
7. Kur'ân kıssaları,
8. Kur'ân'daki meseller ve hikmetler,
9. Esbâb-ı Nüzûl,
10. Nesh,
11. Kur'ân terimleri,
12. Ölüm ötesi (el-Mevt ve's-Sâ'a ve'l-Ḳıyâme ve'l-Cennetü ve'n-Nâr),
13. Kur'ân ve bilim,

---

³² Müellifin bazı eserleri çalışmanın sonunda zikredilmektedir. Bkz: Abdül Mün'im el-Hafnî, *Mevsû'atü'l-Ḳur'âni'l-'azîm* (Kahire: Mektebe Mabdulî, 2006), 2:2483-2484.

14. Kur’ân’da ilim, sanat, ahlak ve edebiyat (el-*Kur’ân ve'l-Fünûn ve's-Sanâî' ve'l-Âdâb ve'l-Ahlâk*),

15. İslam ve savaş (el-*İslâmü'l-Ḥarbî*),

16. İslam ve toplum (el-*İslâmü'l-İctimâ'î*),

17. İbadetler,

18. Muâmelât.

1.1.4. *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/Hasâîşu's-suver*

el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/Hasâîşu's-suver adlı Kur’ân ansiklopedisi Dâru't-Takrîb Beyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye adlı yayınevi tarafından 1999 yılında Beyrut'ta basılmıştır. İslami Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu'nun projeleri çerçevesinde gerçekleştirilen eserin takdimini Abdulaziz b. Osman et-Tüveycirî ve tashihini de Ahmet Haṭûm ile Muhammed Tevfîk Ebû Ali üstlenmiştir. On iki ciltlik bu eseri hazırlayan, Cafer Şerafû'd-Dîn'dir.

Müellif, Kur’ân sûrelerinin her birinin özel hususiyetlere sahip olduğunu ve her sûreyi sekiz açıdan ele alacağını söylemektedir. Bu sekiz başlık şöyledir:

1. Sûrelerin hedefleri,
2. Âyetler arası münasebet,
3. Diğer sûreler ile irtibat,
4. Müphem ifadeler,
5. Nazım ve lafız incelikleri,
6. Kelimelerin manaları,
7. Mecazî anlamlar,
8. Okuyucun zihninde oluşabilecek meseleler.

Eseri ‘derleme’ olarak nitelendirebiliriz. Çünkü müellif başlıklara göre uygun birer eseri kaynak olarak seçmekte ve bu sekiz eser ile çalışmayı oluşturmaktadır. Bu sekiz konu için seçtiği eserler, -kitabın bölümlerindeki sıralamaya göre- şunlardır:

1. Abdullah Mahmud Şahhâte'nin *Ehdâfu külli sûra ve mekâşidühâ'sı*,
2. Abdü'l-Müteâl es-Sa'îdî'nin *en-Nazmü'l-fennî fi'l-Ḳur'ân'ı*,
3. Süyûtî'nin *Esrâru tertîbi'l-Ḳur'ân'ı*,
4. -yine- Süyûtî'nin *Müfhamâtü'l-akrân fi mübhemâti'l-Ḳur'ân'ı*,
5. İbrahim es-Sâmerrâî'nin *Min bedî'i lügati't-tenzîl'i*,
6. Ahfeş'in (ö. 215/830 [?]) *Me'ân'il-Ḳur'ân'ı*,
7. Muhammed bin Ebî Bekr er-Râzî'nin *Es'iletü'l-Ḳur'âni'l-mecîd ve ecvibetühâ'sı*,
8. Şerif er-Radî'nin (ö. 406/1015) *Telhişü'l-beyân fi mecâzâti'l-Ḳur'ân'ı*.

1.1.5. *el-Mevsû'atü'l-Ḳur'âniyyeyü'l-müeyyessera*

Çalışma Vehbe ez-Zuhaylî, Muhammed Adnan Sâlim, Muhammed Bes-sam Rüşdü ez-Zeyn ve Muhammed Vehbi Süleyman'ın işbirliği ile telif edilen derleme bir ansiklopedidir. Dârü'l-Fikr ve Dârü'l-Fikri'l-Muâsir yayınevleri tarafından basılmıştır. İlk baskısı Dârü'l-Fikr tarafından 2002 yılında gerçekleştirilen ansiklopedi yaklaşık bin sayfa olup tek cilttir.

Ansiklopedi, yedi bölümden oluşmaktadır. Bölümler şunlardır: Kur'ân metni, özlü tefsir, Esbâb-ı Nüzûl, tecvit kuralları, Kur'ân konuları sözlüğü, Kur'ân kelimeleri fihristi ve Kur'ân ilimleri ile ilgili özet bilgiler (*Lemeḥât an 'ulûmi'l-Ḳur'ân*). Ortada Kur'ân metni, kenarda tefsir ve tefsir metni içinde farklı renkle nüzul sebepleri olmak üzere, ilk üç bölüm beraber sunulmaktadır.

1.1.6. *el-Mevsû'atü'l-Ḳur'âniyye*

Çalışma Dârü'l-Meḥacceti'l-Beydâ adlı yayınevi tarafından 2009 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Eseri hazırlayan Salâh Kâzımî'dir. Kitabın başlıca referansı, bir diğer ifadeyle ilham kaynağı, Seyyid Kaḥtânî'dir. Eser, sırasıyla "en-Nazariyyâtü'l-Ḳur'âniyye", "et-Te'vîl" ve "el-'ulûmu'l-İlâhiyye" başlıklarını içeren üç cilt halindedir. Kâzımî, girişte eseri yazış amacının, Kur'ân hakkında doğru bir tasavvura sahip olmak olduğunu belirtmektedir. Yine Kur'ân'a yö-

nelik eleştiri, tahrif, bidat yaklaşımlar gibi istenmeyen durumları önlemeyi amaçladığını söylemektedir.³³

1.1.7. *el-Mevsû’atü’l-Ḳur’âniyyetü’l-muâşıra*

Çalışma Yusuf el-Hâcc Ahmed tarafından telif edilmiş, 2005 (H. 1425) yılında Merkezü’r-Râye tarafından basılmıştır. Eser yedi yüz yirmi sayfadan oluşmaktadır. Kapakta yer alan “Sahih rivayetleri ve açık reyleri toplamaktadır (Tecmeu’ beyne şahîhi’l-menḳül ve şarîhi’l-ma’ḳül)” şeklindeki ifadeden de anlaşılacağı üzere, eser muhtasar bir tefsir formundadır.

1.1.8. *el-Mevsû’atü’l-Ḳur’âniyye/et-Tafşîl fî i’râbi âyâti’t-tenzîl*

Çalışma Abdüllatif b. Muhammed el- Hatîb, Sa’d b. Abdilaziz el Meslûh ve Sa’d b. Hasen el-’Allûş tarafından kaleme alınmış, Mektebetü’l- Hatîb lî’n-Neşr ve’t-Tevzî’ adlı kurum tarafından 2015 yılında Kuveyt’te basılmıştır. On altı ciltten oluşan eser, isminden de anlaşılacağı gibi, irap ve lafız eksenli geniş bir tefsirdir.

1.1.9. *Mevsû’atü’l-Ḳur’âni’l-Kerîm*

Âbid Tefvîk el-Hâşimî tarafından telif edilmiştir. İki ciltten oluşan çalışma 2015 tarihinde Dubaî’de el-Ecvâd tarafından basılmıştır. Çalışma Kur’ân’ın tanıtımı, Kur’ân okuma esasları ve tefsir faaliyeti konularını içermektedir.

1.1.10. *el-Mevsû’atü’l-Ḳur’âniyye*

Bu çalışma bir kitap serisidir. Muhammed Kâmil Hasen el-Muḥâmî’nin kaleminden çıkmış ve Hasan Temîm’in de katkılarıyla hazırlanmış bir dizi eser “el-Mevsû’atü’l-Ḳur’âniyye” seri başlığıyla el-Mektebü’l-Âlemî tarafından yayınlanmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, 1988-1992 yılları arasında şu çalışmalar yayınlanmıştır: *et-Taḳvâ fî’l-Ḳur’âni’l-Kerîm* (1988), *Me’a Allâh fî’l-Ḳur’âni’l-Kerîm* (1988), *el-Cenne fî’l-Ḳur’âni’l-Kerîm* (1988), *Fedâilü’l-âyât fî’l-Ḳur’âni’l-Kerîm* (1988), *Meḥabbetullâh fî’l-Ḳur’âni’l-Kerîm* (1988), *el-’İbâdât fî’l-Ḳur’âni’l-Kerîm* (1989), *el-Hayâtü’l-dünyâ fî’l-Ḳur’âni’l-Kerîm* (1989), *el-’Alâkâtü’l-insâniyye fî’l-Ḳur’âni’l-Kerîm* (1992), *Mekke ve’l-Medîne fî’l-Ḳur’âni’l-Kerîm* (1992), *el-Ḥadâra fî’l-Ḳur’âni’l-Kerîm* (1992), *eş-Şihha ve’l-ğadâ fî’l-Ḳur’âni’l-Kerîm* (1992),

³³ es-Seyyid el-Kaḥtânî, *el-Mevsû’atü’l-Kur’âniyye*, haz. Salâh el-Kâzîmî (Beyrut: Dârü’l-Meḥaccetî’l-Beydâ, 2009), 1:20-21.

eş-Şeytân ve a'mâlüh fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm (1992), Aşhâbü'l-cahîm fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm (1992), el-Âhira fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm (1992), el-Ahlâk fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm (1992), el-Mer'e fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm (1992), Künûzü's-süver fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm (1992).³⁴

Sayıdığımız eserler, başlığı “Kur’ân ansiklopedisi” şeklindeki Arapça Kur’ân ansiklopedileridir.³⁵ “Kur’ân ansiklopedisi” ismine yakın eserler de bulunmaktadır. Bu eserler arasında, Abdurrahman bin Manşûr Şâr’ın kalemiyle, Dâr-u Tuveyk adlı kurum tarafından Riyad’da basılan *Mevsû’atü sîn ve cîm fi’l-Kurâni’l-Kerîm* adlı çalışma ile Hayreddin Muhammed Abdullah’ın kalemiyle Dârü’d-Da’ve tarafından Mısır ve İskenderiye’de 2005 yılında basılan *Elf süâl ve süâl ani’l-Kur’âni’l-Kerîm/Mevsû’a Kur’âniyye şâmile* adlı eseri anabiliriz. el-’Atabe el-Hüseyniyye el-Mukaddese adlı kurumun 2011 yılından beri yürütmekte olduğu bir proje olan, *Mevsû’atü Ehli’l-Beyt el-Kur’âniyye* adını taşıyan ve altmış cilt olması planlanan çalışmaya da işaret etmeliyiz.³⁶

³⁴ Bu eserlerin yanı sıra, katalog taramalarında rastladığımız fakat bunun ötesinde bir bilgiye ulaşamadığımız ve ansiklopedi olup olmadığını kesin olarak tespit edemediğimiz bir eser, *el-Mevsû’a fi’l-Ḳur’âni’l-Kerîm: Delîlü’l-Müslimîn ilâ mâ yecib ma’rifetuh ‘an Kitâb Rabbi’l-Âlemîn* başlığını taşımaktadır. Katalogdaki bilgilere göre, Abdulaziz Mecdi Seyyid’in hazırladığı eser Mektebetü’l-Âdâb adlı kurum tarafından Kahire’de 2012 yılında basılmıştır. Eserlerin ismi ve baskı bilgileri *el-Fihrisü’l-Arabiyyü’l-Muvahhad/Arabic Union Catalog* adlı online katalogda yer almaktadır. Bk. el-Fihrisü’l-Arabiyyü’l-Muvahhad/Arabic Union Catalog, “Search”, erişim: 3 Haziran 2019, <https://www.aruc.org/search>. Bu eserlerin yanı sıra, basım bilgileri hakkında detaylı bilgi edinemediğimiz el-Hâc eş-Şeyh Yahyâ Felsefi eş-Şîrâzî’nin *Dâiratü’l-Meârifî’l-Ḳur’âniyye* adlı bir eseri olduğu söylenmektedir. Bk. Aşfahânî, “Cevle”, 201. Ayrıca Dârü’r-Riyâde li’n-Neşri ve’t-Tevzî adlı kurum tarafından basıldığı belirtilen *el-Mevsû’atü’l-Ḳur’âniyyetü’l-kayyime* adlı bir eser, bazı online satış sitelerinde göze çarpmaktadır. Fakat bu eser hakkında bir bilgiye ulaşamadık ve eserin ismine kataloglarda rastlayamadık.

³⁵ Muhammed Ali Aşfahânî, Kur’ân ansiklopedileri ile ilgili makalesinde 1992 yılında Müessesetü’l-Kuveyt li’t-Tekaddümü’l-İlmî adlı kurum tarafından basılan *Ḳâmûsü’l-Ḳur’âni’l-Kerîm (el-Medhal)* adlı çalışmayı Kur’ân ansiklopedileri arasında zikreder. Bk. Aşfahânî, “Cevle”, 202. Fakat eser Kur’ân’daki botanik konularına tahsis edilmiştir ve Aşfahânî’nin kendisinin de belirttiği gibi sınırlı bir çalışmadır. Eserin Kur’ân ile ilgili belli konulara hasredilmiş konulu ansiklopedi olarak değerlendirilmesi mümkündür.

³⁶ Kanât-ü Kerbelâ el-Fedâiyye, “el-Ahbâr/قريباً سنرى النور في موسوعة قرآنية البيت ” أكبر موسوعة أهل البيت “, erişim: 3 Haziran 2019, https://ktv.iq/view_news.php?p=584.

Arapça çalışmalar içerisinde Kur’ân muhtevasına yönelik ansiklopedik birçok proje de vardır. Bunlardan Ümmü’l-Kura Üniversitesi ‘İmâdetü’l-Bahsi’l-‘İlmî (DSR.UQU) ve Kürsiyyü’l-Hidâyâtü’l-Kur’âniyye birimleri bünyesinde hazırlanan *el-Mevsû’atü’l-‘Âlemiyye li’l-Hidâyâtü’l-Kur’âniyye* adlı projeyi özellikle anmalıyız. Altmış doktora tezinden oluşması hedeflenen proje, Kur’ân sûrelerini tafsilatlı şekilde ele alıp günümüz ile bağlantı kurarak Kur’ân mesajını iletmeyi hedeflemektedir.³⁷ Arapça Kur’ân ansiklopedilerine son verirken ifade etmeliyiz ki, Kur’ân ile ilgili bir konuya yahut özel bir Kur’ân ilmine ait Arapça birçok ansiklopedi çalışması vardır.³⁸

³⁷ Projenin tanıtım sayfası ve broşürüne ulaşmak için bkz. *el-Mevsû’atü’l-‘Âlemiyye li’l-Hidâyâtü’l-Kur’âniyye*, erişim: 8 Eylül 2019, <https://hidayatqurania.org/>. Projenin tanıtımında, daha önce yapılan benzer çalışmalar arasında şunlar zikredilmektedir: Şarika Üniversitesinin projesi olan *Mevsû’atü’l-‘Âlemiyye li’l-Hidâyâtü’l-Kur’âniyye*, Fas’ta hazırlanan *el-Câmiu’t-Târîhî li tefsîri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Melik b. Abdülaziz Üniversitesi’nde hazırlanan *el-Câmi’ li’t-tefâsîr rivâyeten ve dirâyeten cem’an ve dirâseten* ve Ümmü’l-Kura Üniversitesi’nin yürüttüğü *et-Tenâsukü’l-mevdû’î süveri’l-Kur’ân*.

³⁸ Belli bir Kur’ân ilmi ile alakalı, ansiklopedi ismini taşıyan Arapça eserlere örnek olarak şunları zikredebiliriz: Hikmet b. Beşîr b. Yâsîn, *et-Tefsîru’s-şâhîh: Mevsû’atü’s-şâhîhi’l-meşbûr mine’t-tefsîri bi’l-me’sûr* (Medine: Dârü’l-Meâsir, 1999); Muhammed Ömer el-Hâcî, *Mevsû’atü’t-tefsîr kable ‘ahdi’t-tedvîn* (Dimeşk: Dârü’l-Mektebî, 2007); İslam b. Mahmud Derbâle, *Mevsû’atü’l-‘ulûmi’l-Kur’ân ve âdâbü hameletih fi sülâ ve cevâb* (el-Mansura: Mektebetü’l-İman, 2007); Abdulkadir Mansur, *Mevsû’atü’l-‘ulûmi’l-Kur’ân* (Halep: Dârü’l-Kalem el-Arabî, 2002); Muhammed Abdulvehhab Abdullatif, *Mevsû’atü’l-emsâli’l-Kur’âniyye* (Kahire: Mektebetü’l-Âdâb, 1995); Ahmed el-Kebîsî, *Mevsû’atü’l-keleme ve eḥavâtühâ fi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Kahire: Dârü’l-Ma’rife, 2017); Muhtar Fevzi en-Ne’âl, *Mevsû’atü’l-elfâzi’l-Kur’âniyye* (Halep: Dârü’t-Türâsi’l-İslâmi, 2002); Hâdî Hasen Humejdî, *Mevsû’atü meâni’l-Kur’âni’l-Kerîm ḥasebe teselsülü’n-nüzûl* (Beirut: Dârü’l-Mehaccetü’l-Beyzâ, 2012); Süleyman b. Salih Abdurrahman el-Ka’râvî, *el-Mevsû’atü’l-Kur’âniyye fi’l-vucûh ve’n-nezâir* (el-Ahsâ: Mektebetü’l-Cedîdî, 2014); Ahmed Muhammed el-Berîdî, *Mevsû’atü’l-vücûh ve’n-nezâir fi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Riyad: Dârü’t-Tedmûriyye, 2013); Sultâne Muhammed ‘Ukayl Arşî, *Mevsû’atü meḥârici’l-hurûf ve şifâtühâ li miftâhi’l-itkân fi ta’lîmi’l-Kur’ân* (Kahire: Daru’s-Sahabe li’t-Türâs, 2005); Nebîh el-Cendelî ve Heysem Rebâh, *Mevsû’atü hâzâ Kur’ânî et-ta’lîmiyye* (Dimeşk: Dârü’l-İrşâd, 2015); Nâdiye Tayyâra, *Mevsû’atü’l-‘icâzi’l-Kur’ânî* (Dimeşk: Dârü’l-Yemâme, 2007); Muhammed b. Rızk b. Tarhûnî es-Sülemî, *Mevsû’atü feẓâilî süveri ve âyâtü’l-Kur’ân: el-Kısmü’s-şâhîh* (Cidde: Mektebetü’l-İlm, 1993); Abdullah bin Abdullah bin Selâme el-Edkâvî, *Mevsû’atü’l-esmâ’ ve’l-a’lâm el-mübheme fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, thk. Mirvân el-Atiyye-Muhsin Harâbe, (Riyad: Mektebetü’l-Ubeykân, 2001); Şâhir Zeyb Ebu Şureyh, *Mevsû’atü kaşâfi’l-Kur’ân* (Amman: Dâr-u Safâ, 2003); Akîl Hüseyin Akîl, *Mevsû’atü şifâtü’l-enbiyâ min kaşâfi’l-Kur’ân* (Kahire: el-Mecmûatü’l-Düveliyetü, 2011); Ahmed Abdulkaksûd el-

1.2. Türkçe Kur'ân Ansiklopedileri

Şu ana kadar üç adet tamamlanmış, bir adet de yarım kalmış olmak üzere Türkçe toplam dört Kur'ân ansiklopedisi yayımlanmıştır.

1.2.1. *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi*

Türkçe ilk Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi akademisyenlerinden Ali Bardakoğlu, Selahaddin Polat, Hasan Şahin, Celal Kırca, M. Kemal Atik ve Ali Toksarı tarafından hazırlanan *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi* adlı çalışmadır. Eserin sonunda yer alan "Başlangıçtan Günümüze Ünlü Müfessirler ve Tefsirleri" adlı bölüm de Ali Turgut tarafından hazırlanmıştır. Çalışma 1988 senesinde Tercüman Gazetesi Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları tarafından basılmış ve Ramazan ayında dağıtılmıştır.

Ansiklopedi iki cilt halinde toplam üç yüz elli iki sayfadır. Eserin iç kapakındaki başlıkta şu ifadeler yer almaktadır: "İlimler, Kavramlar, İsimler, Hükümler, Mekanlar". Eser -tespit edebildiğimiz kadarıyla- atıflı olanlar ile beraber (altmış dört madde) 557 madde içermektedir.

Kemal Ilıcak, ansiklopedinin takdiminde, Türkiye'de bir ilkin yapıldığından ötürü duyulan memnuniyeti ve amaçlarını belirtmektedir. İfadelerine göre, Kur'ân'ı anlamak için asgari düzeyde bir bilgi ihtiyacı vardır ve bu ansiklopedi Kur'ân'da geçen kavramları, isimleri, mekânları, olayları ve hükümleri tanıtmak için yazılmıştır.³⁹

1.2.2. *Kur'ân Ansiklopedisi*

Süleyman Ateş tarafından telif edilen Kur'ân Ansiklopedisi, Kur'ân Bilimleri Araştırmaları Vakfı (KUBA) tarafından, müellifin 1997 tarihli önsözü ile basılmaya başlanmıştır. Müellif birinci ciltte çalışmanın yirmi cilt olarak planlandığını dile getirmektedir.⁴⁰ Fakat yirmi cildi aşan ansiklopedi, alfabetik olarak bir dizi konuyu 23. cildin yarısında bitirmiş, daha sonra 23. cildin yarısı

Müzeyyen, *Mevsû'atü'l-câmi'i'l-mübîn li müteşâbihâti'l-Kur'âni'l-Kayyim* (Dımeşk: Daru Nâsîf, 2011).

³⁹ Kemal Ilıcak, "Takdim", *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi: İlimler, Kavramlar, İsimler, Hükümler, Mekanlar*, haz. Ali Bardakoğlu v.dğr., (İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1988), 1:3.

⁴⁰ Süleyman Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi* (İstanbul: Kur'ân Bilimleri Araştırmaları Vakfı (KUBA), ts.), 1:4.

ve dört cilt daha alfabetik şekilde yazılmış, ayrıca “Ek Maddeler: 2” başlığı ile üç cilt daha eklenerek çalışma otuz cilde ulaşmıştır.

Yazar, daha önce yazmış olduğu Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri adlı eserini tarayarak konuları bir araya getirdiğini belirtmektedir.⁴¹ Ansiklopedide –tespit edebildiğimiz kadarıyla- 1916 üst başlık vardır.⁴² Bunlar içerisinde yaklaşık 410’u atıflı maddelerdir. Bu durumda, -yine tespit edebildiğimiz kadarıyla- 1506 makale/metin bulunmaktadır. Alt başlıkları da saydığımız takdirde toplam başlık sayısı 3000’i geçmektedir. Bir tanıtımda, maddelerin yaklaşık 1200 sayısını bulduğu, ayrıca tâlî maddelerle birlikte bu rakamın toplamda 2000’i geçeceği dile getirilmektedir.⁴³ Tespit ettiğimiz rakam ile tanıtımlardaki bu rakam arasında epey fark vardır. Muhtemel ki, tanıtımda verilen bu rakam atıfsız maddeleri veya ilave ciltlerden önceki ilk 23 veya 20 ciltlik planı aksettirmektedir.

Süleyman Ateş, eserini sunarken, Kur’ân ile ilgili konulu tefsir çalışmaları oldukça çok olmasına rağmen, Kur’ân konularının hepsini içeren ansiklopedik bir tefsirin henüz yazılmadığına, bu yönüyle de eserin bir ilk olacağına işaret etmektedir. Ayrıca, çalışma konulu tefsir metodunu gözetmektedir.⁴⁴ Yazar ele alacağı konuyla ilgili âyetlerin nüzûl sırasını önemsemektedir. Konu altındaki sûreleri, “Ahiret” maddesi örneğinde olduğu gibi, bazen alt başlıklar halinde nüzul sırasına göre düzenlemektedir.⁴⁵

⁴¹ Süleyman Ateş, *Kur’ân Ansiklopedisi*, 1:2-4.

⁴² Tespitimizi ana maddelere göre yaptık. Örneğin, “Hz. Muhammed” başlığı, yaklaşık bir buçuk ciltlik hacme sahiptir. Üç bölüme ayrılıp, bu üç bölüm de kendi içerisinde bölümlere ve birçok alt başlığa ayrılmaktadır. Bk. Ateş, *Kur’ân Ansiklopedisi*, 13:427-14:532.

⁴³ Prof. Dr. Süleyman Ateş, “Kur’an Ansiklopedisi”, erişim: 3 Haziran 2019, http://www.suleyman-ates.com/index.php?option=com_content&view=article&id=6&Itemid=28. Ayrıca bk. Abay, “Kur’ân ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları”, 426; Mustafa Öztürk, “Cumhuriyet Dönemindeki Telif Tefsirler”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri - Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmî Toplantı 21-22 Ekim 2011*, ed. Muhammed Abay (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012): 370; Kaya, “Kur’an Ansiklopedileri”, 411.

⁴⁴ Bk. Ateş, *Kur’ân Ansiklopedisi*, 1:2-4.

⁴⁵ Ateş, *Kur’ân Ansiklopedisi*, 1:176-2:57.

1.2.3. Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi

Bir diğer Türkçe Kur'an ansiklopedisi Yaşar Nuri Öztürk tarafından hazırlanmıştır. Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi başlıklı çalışma Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık tarafından basılmıştır. Eser müellifin daha önce hazırladığı *Kurân'ın Temel Kavramları* adlı çalışmasından seçtiği maddelerden oluşmaktadır.

Ferdi bir ürün olan ve alfabetik olarak düzenlenen eserde, 217 madde yer almaktadır. Maddeler Kur'an kavramları ve sûre isimlerinden oluşmaktadır. "Mirac" maddesi gibi, doğrudan Kur'an'da geçmeyen konular da vardır. Yazar önsözde, seçtiği maddelerin Kur'an ile alakalı akla gelebilecek öncelikli maddeler olduğunu belirtmektedir.⁴⁶

Bu üç eserin yanı sıra, yarım kalan bir çalışma, Turan Dursun'un *Kur'an Ansiklopedisi* adlı çalışmasıdır.⁴⁷ Sekiz ciltlik eser 1996 yılında okurlara sunulmuştur. Çalışma "Mucize" maddesine kadar basılabiştir.

Görüldüğü gibi, Türkçe üç adet tam, bir adet yarım olmak üzere dört çalışma vardır. Türkçe "Kur'an ansiklopedisi" benzeri başlıklı çalışmalar da bulunmaktadır. Mesela, *el-İtkân*'ın Türkçe tercümesi "Kur'an İlimleri Ansiklopedisi" şeklindedir.⁴⁸ Ansiklopediye benzer bir çalışmaya da işaret etmeliyiz: Ahmed Kalkan'ın hazırladığı *Kur'an Kavramları ve Güncel Yansımaları* (İstanbul: Kalemder, 2011).

Bu noktada, "Kur'an ansiklopedisi" başlığını taşımayan diğer birçok çalışmanın Kur'an ansiklopedisi içeriği ve görünümüne sahip olabileceğini düşünebiliriz.⁴⁹ Söz konusu türler arası girişkenlik ve benzerliğe bir işaret olması açısından, Ahmed Kalkan'ın şu ifadelerini burada anmak istiyoruz: "*Aslında konulu tefsir cinsinden bir çalışma idi bu kitabın başlangıcı ve devamı. Fâtiha'dan başlayıp Nâs sûresine kadar kavram niteliği taşıyan tüm Kur'an kelimelerinin açık-*

⁴⁶ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi* (İstanbul: Hürriyet, 1990), 3.

⁴⁷ Turan Dursun, *Kur'an Ansiklopedisi* (İstanbul: Kaynak Yay., 1996).

⁴⁸ Bk. İmam Celaleddin es-Suyuti, *Kur'an İlimleri Ansiklopedisi/el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, trc.. Sakıp Yıldız-Hüseyn Avni Çelik (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987).

⁴⁹ Nitekim Abay, Kur'an ansiklopedilerine benzer çalışmaların varlığına işaret etmektedir. Bk. Muhammet Abay, "Kur'an ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 10/19-20 (2012): 405.

lanması şeklinde ve adına ‘Kavram Tefsiri’ dediğim tarzda ders olarak işlenmişti. Ama kitaplaşırken konuların bulunması çok zor olacağından, alfabetik olarak farklı şekilde düzenlenmesi gerekti. Artık konulu tefsir özelliğinden çıkıp Ansiklopedi özelliğine girdi”.⁵⁰

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’nin de tefsirle alakalı birçok madde içerdiğine işaret etmeliyiz. İslâm Ansiklopedisi, tefsir maddeleri kapsamında; Kur'an tarihi, kıraat ilmi, nâsîh ve mensûh gibi Kur'an ilimlerinin yanı sıra tefsir ilminin terimleri, temel meseleleri, tarihi, literatürü ve önde gelen simaları hakkında maddeler içermektedir. Kur'an'da yer alan 114 sûrenin her biri müstakil maddelerde incelenmekte; birçok Kur'ân terimi de ele alınmaktadır.

1.3. İngilizce Kur'ân Ansiklopedileri

Yirminci asrın sonlarından günümüze kadar birkaç tane İngilizce Kur'ân ansiklopedisi hazırlanmıştır. Halen devam eden çalışmalar da vardır. Tespit ettiğimiz çalışmalar şunlardır:

1.3.1. *Encydopaedia of The Qur'ân*

Brill yayınevi tarafından basılan *Encydopaedia of The Qur'ân*, son cildi indeks olmak üzere altı ciltlik kapsamlı bir çalışmadır. Eseri hazırlama düşüncesi 1993 yılında başlamış, tamamının basım süreci yaklaşık altı yıl kadar sürmüş ve altıncı cildin 2006'da basılmasıyla çalışma tamamlanmıştır.

Ansiklopedinin geniş bir editör kadrosu vardır. Baş editör Jane Dammen McAuliffe; ortak editörler Claude Gilliot, William A. Graham, Wadad Kadi ve Andrew Rippin; ve asistan editörler de Monique Bernards ve John Nawas'tır. Ayrıca çalışmanın danışma kurulu da Nasr Hamid Ebu Zeyd, Mohammad Arkoun, Gerhard Böwering, Gerald R. Hawting, Frederik Leemhuis, Angelika Neuwirth ve Uri Rubin'den oluşmaktadır.

Eserin önsözünü kaleme alan baş editör Jane Dammen McAuliffe, ansiklopedi yazım fikrinin doğuşuna değinerek, ansiklopedi ile hem son yüzyılın

⁵⁰ Ahmed Kalkan, *Ansiklopedik Kur'ân Kavramları ve Güncel Yansımaları* (İstanbul: Kalemder, 2011), 1:XI).

birikimini yansıtmak hem yakın gelecekteki Kur'ân araştırmalarına bir açılım sağlamak için madde yelpazesini oldukça geniş tuttuklarını belirtmektedir.⁵¹

Alfabetik olarak düzenlenen Encyclopaedia of The Qur'ân, 694 maddeden oluşmaktadır. Ayrıca birçok başlık atıf ile diğer maddelere yönlendirilmektedir. Eser, Kur'ân'da geçen kavram, şahıs, yer, değer, davranış ve olayların yanı sıra, Kur'ân araştırmaları/ilimleri, tefsir çalışmaları ile ilgili konuları da ele almaktadır. Kur'ân ile ilgili dini, tarihi ve sosyal bahisler de ele alınmaktadır. Ayrıca "Textual Criticism of the Qur'an" (Kur'ân'ın Metin Tenkidi), "Manuscripts of the Qur'an" (Kur'ân Yazmaları), "Myths and Legends in the Qur'an" (Kur'ân'da Mitoloji ve Efsaneler), "Popular and Talismanic Uses of the Qur'an" (Kur'ân'ın Folklor ve Tılsım Amaçlı Kullanımları) gibi konular da maddeler arasında görülmektedir.⁵² Mesut Kaya'nın da dikkat çektiği gibi, Kur'ân ile doğrudan alakalı olmayan "African Americans" (Zenci Amerikalılar), "Animal Life" (Hayvan Hayatı), "Anatomy", "Agriculture and Vegetation" (Tarım ve Bitki Örtüsü) da bulunabilmektedir.⁵³ Oldukça geniş ve çeşitlilik arz eden maddeler içerisinde, Kur'ân ve tefsir ile doğrudan veya dolaylı yoldan alaka arz edenlerin yanında, güncel tartışmaların ve bilimsel konuların da bulunmasından hareketle, eserin "Kur'ân Araştırmaları Ansiklopedisi" şeklinde bir başlığa da uygun olabileceği söylenebilir.

Madde isimleri genelde İngilizcedir. Nitekim eserin girişinde, madde isminde İngilizce seçimi kararının, daha geniş bir kitleye ulaşmaya vesile olabileceğine değinilmektedir.⁵⁴ Ayrıca, az önce değindiğimiz gibi, eserde diğer maddelere atıf ile yer alan birçok başlık bulunmaktadır ve bu başlıklardan Arapça olanlar da vardır. Mesela "Abd" kelimesi "Servant" ve "Slaves and Slavery" maddelerine atfedilmektedir. Böylece eserin Arapça ile olan bağı kısmen korunmaktadır.⁵⁵

⁵¹ Jane Dammen McAuliffe, "Preface", *Encyclopaedia of The Qur'ân*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Leiden: Brill, 2001-2006), 1:ix-x.

⁵² McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ân*, 3:254-275; 3:477-479; 4:163-182; 5:237-252.

⁵³ Kaya, "Kur'an Ansiklopedileri", 420.

⁵⁴ McAuliffe, "Preface", 1:x.

⁵⁵ McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'ân*, 1:2. Atıf yapılan başlıklar için ayrı bir indeksin olmamasını, konular arası bütünlük açısından zorluk oluşturacak bir husus olarak zikredebiliriz. Ayrıca "Jibt", "Jinn", "Jihat" ve "[al-]Ukhdūd" gibi başlıkların neden Arapça

1.3.2. *The Qur'an: An Encyclopedia*

Bir diğer Kur'ân ansiklopedisi, Rotledge Yayınevi tarafından 2006 yılında basılan, *The Qur'an: An Encyclopedia* başlıklı eserdir. Eser 771 sayfalık tek cilt halindedir. Grup çalışması ürünü olan *The Qur'an: An Encyclopedia* Oliver Leaman'ın editörlüğünde hazırlanmıştır. Eserin yayın kurulu şu isimlerden oluşmaktadır: Asma Afsaruddin, Massimo Campanini, Bahar Davary, Nevad Kahteran, Arzina Lalani, Tamara Sonn, Brannon Wheeler ve Stefan Wild. Madde yazarları ise akademisyenlerden oluşmakta ve 43 isim içermektedir. Aralarında müslüman, hatta Ahmet Albayrak, Adnan Demircan, Bilal Gökkrı, Necmettin Gökkrı, İbrahim Sümer ve Harun Şahin gibi Türk akademisyenler de vardır.

Editör Oliver Leaman, eseri sunarken Kur'ân'ın ön dört asırdır incelenip farklı yorumlara konu olduğuna ve biriken bu geniş malumatın tek bir ciltte bir araya getirilmesine olan ihtiyaca değinmekte; hazırladıkları çalışmanın öğrenci ve araştırmacılar için Kur'ân ve Kur'ân algısına dair sağlam bir kaynak sunabileceğini ifade etmektedir. Eserin maddelerinin konuyu kapsayıcı olmasına dikkat edildiğine, maddeler arası bütünlüğün gözetildiğine ve çalışmanın faydalı bir referans listesi ile indeksler bulundurduğuna değinmektedir. Tanıtımda belirtildiğine göre, eser giriş mesabesindeki yüzeysel kitaplar ile ileri düzey akademik çalışmalar arasında orta bir seviyededir.⁵⁶

Editörün ifadeleri ve incelememiz ışığında eser hakkında şunları söyleyebiliriz: Ansiklopedi, atıflı olanlar ile beraber -tespit edebildiğimiz kadarıyla- 468 madde içermektedir. 113 madde ise başka maddelere atfedilmektedir. Bu durumda ansiklopedi 355 metinden oluşmaktadır. Maddeler Kur'ân kavramları ve konuları yanı sıra, Kur'ân ve tefsiri hakkındaki konuları, grupları, ayrıca müfessir ve düşünürleri ele almaktadır.⁵⁷ Madde başlıkları; Kur'ân'ın çeşitli figür ve konuları, Kur'ân araştırmaları meseleleri ve tefsir ekolleri gibi geniş bir alana uzanmaktadır. Referans ve kaynak listeleri birçok madde sonunda

---

kalıplar ile ifade edildiği de üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur. Bk. McAuliffe (ed.), *Encyclopaedia of The Qur'an*, 3:34-50; 5:397-398.

⁵⁶ Oliver Leaman, "Introduction", *The Qur'an: an Encyclopedia*, ed. Oliver Leaman (London: Routledge, 2006), IX-X.

⁵⁷ "Bu çalışmanın maddelerine bakıldığında, Kur'ân ansiklopedisinden çok, bir tefsir ansiklopedisi görünümü vermektedir." (Kaya, "Kur'an Ansiklopedileri", 421.)

mevcuttur. Bazı maddeler alt başlıklar içermektedir.⁵⁸ Ansiklopedinin maddeleri, genelde Arapça ifadelerin latinize edilmiş hali ile sunulmuş (“Ahl Al-Dhıkr” örneğinde olduğu gibi), kimi Arapça olmayan ifadeler de genelde Arapça formundaki bir diğer maddeye atfedilmiştir (Aaron maddesinin Aaron maddesine atfı örneğinde olduğu gibi).⁵⁹

1.3.3. *Encyclopaedia of The Holy Qur’ân*

Bir diğer İngilizce Kur’ân ansiklopedisi, Global Vision Publishing House tarafından 2000 yılında Delhi’de basılan *Encyclopaedia of The Holy Qur’ân*’dır. Çalışma beş cilt hacmindedir. Grup çalışması ürünü olan ansiklopedinin editörlüğünü Dr. N. K. Singh ve Mr. A.R. Agwan üstlenmiştir. Yayın kurulu ise on akademisyenden oluşmaktadır.

Editör madde sayısı hakkında “300 civarı” demektedir. Tespitimize göre, eserde 263 madde bulunmaktadır. Ansiklopedinin madde içerikleri sadece Kur’ân kavramlarına ayrılmamaktadır. Kur’ân kavramları yanı sıra, Kur’ân ilimleri ile alakalı meseleler, müfessirler ve düşünürler, “Humanism” örneğinde olduğu gibi felsefi konular, “Cosmology” ve “Psychology” örneklerinde olduğu gibi çeşitli bilimler bulunmaktadır.⁶⁰ Eserde, günümüzün popüler konularının ve bilimsel meselelerin Kur’ân ile irtibatlı olarak incelendiğini söyleyebiliriz.

1.3.4. *Qur’anic Encyclopaedia:*

Muhammad Tahir-ul-Qadri tarafından Urduca hazırlanan ansiklopedinin İngilizce tercümesidir. Sekiz ciltten oluşan eser Minhaj-ul-Quran Publications tarafından 2019 yılında basılmıştır. Kapağındaki “Compilation of over 5000 Quranic topics” ifadesinin de belirttiği gibi, çalışma Kur’ân muhtevasına dair 5000’in üzerinde konu başlığı içermektedir.

⁵⁸ Örneğin Hz. Adem ile ilgili madde (“Adam”) dört alt başlık içermektedir. Bk. Oliver Leaman (ed.), *The Qur’an: an Encyclopedia* (London: Routledge, 2006), 11-12.

⁵⁹ Oliver Leaman (ed.), *The Qur’an: an Encyclopedia*, 17.

⁶⁰ N. K. Singh - A. R. Agwan (ed.), *Encyclopaedia of The Holy Qur’ân* (Delhi: Global Vision Publishing House, 2000), 1:233; 2:553; 4:1065.

1.3.5.İngilizce diğer ansiklopediler:

İngilizcede bu dört eser dışında da Kur’an ansiklopedileri vardır ve bunların bir kısmı henüz tamamlanmamıştır.⁶¹ Muhammed Ali Aşfahânî’nin verdiği bilgilere göre, Farsça-İngilizce bir çalışma bulunmaktadır. *Dâiretü’l-Meârif-i Buzurg-i Vâjegân-i Qur’ânî* adını taşıyan ve bir grup akademisyen tarafından telif edilen bu çalışma, Defter-i Tebligât-i İslâmî Meşhed adlı kurum tarafından basılmıştır. Yine Aşfahânî’nin ifadelerine göre, Mevlana Vahidüddin Hân tarafından telif edilen *Dâiretü’l-Meârif-i’l-Kur’ânî’l-Kerîm* adlı İngilizce bir eser vardır. Eser Râbitatü’l-Dirâsâti’l-İslâmiyye el-Hind adlı kurum tarafından Yeli Delhi’de basılmıştır.⁶²

Henüz tamamlanmamış Kur’ân ansiklopedilerinden, İslam ve Bilim Merkezi (CIS-Kanada) projesi olan *Integrared Encyclopedia of the Qur’an (IEQ)* adlı çalışmayı anmalıyız. Bu ansiklopedi Müslüman araştırmacılar tarafından hazırlanmaktadır. Eserin editörü Muzaffar Iqbal’dır. Yaklaşık 3500 sayfa içeren yedi cilt halinde olması hedeflenen ve birincil kaynaklara dayanmasıyla öne çıkacağı düşünülen çalışmanın birinci cildi tamamlanmıştır.⁶³

Başlığı Kur’ân ansiklopedisi ifadesine benzeyen çalışmalar da bulunmaktadır. Burada “Kur’ân araştırmaları ansiklopedisi” gibi bir başlık taşıyan “Encyclopaedia of Qur’anic Studies” adlı çalışmaya işaret etmek istiyoruz. Çalışma Maulana Mohammad Razi Khan Afridi ve Mohammad Ilyas Navaid editörlüğünde hazırlanmıştır. Yirmi altı ciltlik hacme sahip eser, 2006 yılında Anmol Publications adlı kurum tarafından Yeni Delhi’de basılmıştır. Eserin her cildi belli bir konuya hasredilmiştir. Ciltlerin başlıkları şöyledir:

1. ‘Fundamentals under Qur’ân’ (Kur’ân’da Temel İlkeler),

⁶¹ Burada İngilizce eserler arasında Kur’ân’ı belli açıdan ele alan konulu ve sınırlı ansiklopedilerin varlığına değinmeliyiz. Örnek olarak Md. Nurul Huda tarafından telif edilen *Encyclopaedia of Qur’ân and Future of Science* adlı eseri anabiliriz. Delhi’de 2011 yılında Anmol Publisher tarafından okurlara sunulan eserde, İslam öncesi Arap kültürü, Kur’ân ve Bilim ilişkisi, yaratılış, bağışıklık sistemi gibi konular ele alınmaktadır.

⁶² Aşfahânî, “Cevle”, 200-201. Araştırmamız esnasında, bu iki eser hakkında, Aşfahânî’nin ifadeleri dışında bir malumata ulaşamadık.

⁶³ Muzaffar Iqbal (ed.), *Integrated Encyclopedia of the Qur’an (IEQ)*, (New York: Center for Islamic Sciences, 2013).

2. 'Qur'ân: Historical Aspects' (Tarihi Açıdan Kur'ân),
3. 'Islamic Ideology under Holy Qur'ân' (Kur'ân'da İslam Düşüncesi),
4. 'Qur'ânic Perceptions' (Kur'ân'dan İdrakler),
5. 'Qur'ânic Wisdom' (Kur'ânî Hikmet),
6. 'Qur'ânic Commands' (Kur'ân Buyrukları),
7. 'Reasoning and Consensus under Qur'ân' (Kur'ân'da İçtihat ve İcmâ),
8. 'Qur'ân and Customs' (Kur'ân ve Adetler),
9. 'Lawful and Unlawful under Qur'ân' (Kur'ân'da Helal ve Haram),
10. 'Qur'ân on Science' (Bilim Açısından Kur'ân),
11. 'Spirit of Qur'ân' (Kur'ân'ın Özü),
12. 'Basics of Faith under Qur'ân' (Kur'ân'da Temel İnanç İlkeleri),
13. 'Qur'ân: Perfect Code' (Kur'ân: Mükemmel Kanun),
14. 'Islamic Philosophy under Qur'ân' (Kur'ân'da İslam Felsefesi),
15. 'Qur'ân and Bible' (Kur'ân ve Kitâb-ı Mukaddes),
16. 'Society under Qur'ân' (Kur'ân'da Toplum),
17. 'Family Life under Qur'ân' (Kur'ân'da Aile Hayatı),
18. 'Morality under Qur'ân' (Kur'ân'da Ahlak),
19. 'Polity under Qur'ân' (Kur'ân'da Politika),
20. 'Governance under Qur'ân' (Kur'ân'da Yönetim),
21. 'Economy under Qur'ân' (Kur'ân'da Ekonomi),
22. 'Education under Qur'ân' (Kur'ân'da Eğitim),
23. 'Law under Qur'ân' (Kur'ân'da Hukuk),
24. 'Peace under Qur'ân' (Kur'ân'da Barış),
25. 'Dictionary of Holy Qur'ân/Part 1' (Kur'ân Sözlüğü/1. Kısım).

26. ‘Dictionary of Holy Qur’ân/ Part 2’ (Kur’ân Sözlüğü/2. Kısım).

Görüldüğü üzere, çalışma Kur’ân ve muhtevası ve Kur’an araştırmaları ile alakalı meseleler ve Kur’ân sözlüğü içermektedir.

1.4. Farsça Kur’ân Ansiklopedileri:

Farsça Kur’an ansiklopedileri açısından kabarık bir liste söz konusudur. Muhammed Ali Aşfahânî Farsça Kur’ân ansiklopedilerinden şu eserleri sıralamaktadır:⁶⁴

1. Celil Molla Cevâdî’nin *Dâiretü’l-Meârif-i Buzurg-i Qur’ânî’si*,
2. Seyyid Tahir Şah Çerâğî’nin *Dâiretü’l-Meârif-i Ferheng-i Qur’ân’ı*,
3. Mihrân Kenderî’nin *Dâiretü’l-Meârif-i Qur’ân’ı*,
4. Hasan Saîd ve diğerlerinin hazırladığı *Dâiretü’l-Me’ârif-i Qur’ân Kerîm*,
5. el-Hâc Yahyâ Felsefî eş-Şîrâzî’nin hazırladığı *Dâiretü’l-Meârif-i Qur’ânîyye’si*,
6. Ali Hacı Vend’in *Dâiretü’l-Me’ârif-i Qur’ân Şinâsî* adlı eseri,
7. Bahâüddîn Hürremşâhî’nin *Dânişnâme-i Qur’ân ve Qur’ân-ı Pejôhî’si*,
8. Muhammed Bâkır Şerîat Sengelcî’nin *Ferheng-i Qur’ân’ı*,
9. Ebü’l-Hasen eş-Şa’rânî’nin *Nesr-i Tûbâ ev Dâiretü’l-Me’ârif-i Qur’ân-ı Mecîd’i*,
10. Ekber Hâşimî Rafsencânî ve diğerlerinin hazırladığı *Ferheng-i Qur’ân*,
11. Merkezü’s-Sekâfe ve’l-Mearifi’l-Qur’ânîyye tarafından hazırlanıp Müessesetü Bustân-ı Kitâb adlı kurum tarafından basılan *Dâiretü’l-Meârif-i Qur’ân-ı Kerîm*,
12. Mîr Seyyid Ebü’l-Feth-i Davetî’nin *Dâiretü’l-Meârif-i Qur’ân’ı*,
13. Muhammed Ali en-Necefî’nin tercüme ettiği *Dâiretü’l-Meârif-i Qurân-ı Kerîm*

⁶⁴ Aşfahânî, “Cevle”, 200-202.

14. Müessesetü's-Sekâfe ve'l-Fikrû'l-İslâmî adlı kurum tarafından hazırlanmakta olan *Dânişnâme-i Kur'ân-ı Şinâsî* adlı eser.⁶⁵

Aşfahânî, bu ansiklopedilerin içinden sadece Müessesetü Bustân Kitâb adlı kurum tarafından basılan *Dâiretü'l-Meârif-i Kur'ân-ı Kerîm* ile *Dânişnâme-i Kur'ân-ı Şinâsî* adlı çalışmanın bilindik manada ansiklopedi olabileceğini, diğerlerinin ise ansiklopedi ismini taşımalarına rağmen ansiklopedi özelliklerini tam olarak taşımadığını belirtmektedir. es-Seyyid Mustafa Muhâmî'den de bu doğrultuda nakilde bulunmaktadır. Muhâmî'nin ifadelerine göre, bu ansiklopediler ya ansiklopedi hedefini tam gözetmemişler, ya da sadece kamus ve sözlük olarak tasarlanmışlardır. Veya bu çalışmalarda ansiklopedi hedefi gözetilse de, bunun için gerekli ekip ve kurum olmaksızın yola çıkmıştır. Bu çalışmalar, Kur'ân ile ilgili bazı konulara özel ansiklopedi şeklinde değerlendirilebilir.⁶⁶ Ayrıca bu çalışmalar farklı içeriklere sahiptirler. Seyyid Tahir Şah Çerâğî'nin '*Dâiretü'l-Meârif-i Ferheng-i Kur'ânî*' adlı bir eseri, rivâyetler ve menkıbeler içermektedir. Hasan Saîd ve diğerlerinin hazırladığı, *Dâiretü'l-Meârif-i Kur'ân-ı Kerîm* muhtelif makalelerden, hutbelerden ve risalelerden oluşmaktadır. Yine bazı çalışmalarda, Kur'ân kelimeleri, şahısları, coğrafi içerikleri ve çeşitli kavramları ele alınmaktadır. Ayrıca meşhur âlimlerin tanıtıldığına da rastlanmaktadır.⁶⁷

Bu eserlerin dışında da, Farsça Kur'ân ansiklopedileri bulunmaktadır.⁶⁸ Mesela, Dr. Seyyid Salman Safavi'nin başkanlığında, on yıllık bir emek sonu-

⁶⁵ İngilizce Kur'ân ansiklopedilerinin tanıtımında Defter Tebliğât İslâmî Meşhed adlı kurum tarafından basılan, *Dâiretü'l-Meârif-i Buzurk-i ve Ezkân-ı Kur'ânî* adlı Farsça-İngilizce bir esere, yine Aşfahânî aracılığıyla işaret etmiştik. Burada bir de, el-İtkân'ın Farsça'ya "ansiklopedi" başlığı ile çevrildiğine de işaret etmeliyiz. Bk. *Süyûtî, Dâiretü'l-Meârif-i Kur'ân*, trc. Muhammed Cafer İslami (Tahrân: Binyâd-i 'Ulûm-i İslâmî, 1362).

⁶⁶ Aşfahânî, "Cevle", 203.

⁶⁷ Aşfahânî, "Cevle", 200-201. Leipzig'li Zedler'in *Universol-Lexicon*'undan bu yana, çoğu çağdaş ansiklopedi yaşam öykülerini de ele almaktadır. Bk. *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, 2:127. Âlimlerin ve müfessirlerin tanıtımının Kur'ân ansiklopedilerinde yer alması, ansiklopedilerde görülen bu yaygın teamülün bir yansıması olarak da değerlendirilebilir.

⁶⁸ Oliver Leaman'ın editörlüğünde hazırlanan *The Qur'an: An Encyclopedia*, Muhammed Huseyin Vağâr tarafından Farsça'ya tercüme edilip, *Dânişnâme-i Kur'ân-ı Kerîm* adıyla İttılâ't Yayinevi tarafından 2014 yılında basılmıştır. Öte yandan, Brill yayinevi tarafından basılan *Encyclopaedia of The Qur'ân* adlı çalışmanın Farsçaya tercüme edilmekte olduğunu

cunda hazırlanan *Dânişnâme-i Muâsır-ı Kur’ân-ı Kerîm* adlı bir çalışma vardır. Eser Hicri Şemşî takvime göre 1396’da (2017) Londra İran Araştırma Akademisi tarafından Londra’da ve Kum’da eş zamanlı olarak yayımlanmıştır. Yine, *Dâiretü’l-Meârif-i Kur’ân* adlı, Ğulâm Rıza Haydarî’nin hazırladığı ve Mihrâb-ı Kalem adlı kurum tarafından 2009’da basılan çalışma çocuklara yönelik olup, resimlerle Kur’ân konularını ve figürlerini tanıtmaktadır. *Kitâb-ı Dâireti’l-Me’ârif-i Kur’ân: Cennetü’l-Müttekîn* ismiyle Rızâ Hakgüyân tarafından Farsça ve Arapça hazırlanan bir diğer çalışma da, Peyâm-i Mihrâb tarafından Hicri Şemsi 1395 yılında (2016) basılmıştır.

Görüldüğü üzere, Farsça epey Kur’ân ansiklopedisi bulunmaktadır. Burada bir kısmını saymış bulunuyoruz. Detaylı bir araştırma ile bu listenin daha da fazla olması muhtemeldir.⁶⁹

1.5. Diğer dillerde Kur’ân Ansiklopedileri

Diğer dillerde de Kur’ân ansiklopedisi çalışmaları mevcuttur. Tespit edebildiğimiz diller ve çalışmalar şunlardır:

1.5.1. Urduca Kur’ân Ansiklopedileri

Urduca Kur’ân ansiklopedisi çalışmaları içeren dillerden biridir. Örneğin Urduca bir çalışma *Qur’ân Hakim: Encyclopedia* başlığını taşımaktadır. Dr. Zulfıqar Kazım tarafından telif edilen eser 903 sayfa hacminde olup Bait-ul-Uloom adlı kurum tarafından Lahor’da basılmıştır. Çalışma on beş konu hakkında ve altmış sekiz alt başlık altında, soru-cevap şeklinde birçok meseleyi ele almaktadır. Ele alınan konular Kur’ân muhtevası, Kur’ân tanıtımı, Kur’ân ilimleri gibi muhtelif alanlarda seyretmektedir.

---

ve bir kısmının tamamlandığına dair bir haber için bk. Iran’s Book News Agency, “Quran encyclopedia in Persian unveiled”, erişim: 3 Haziran 2019, <http://www.ibna.ir/en/doc/naghli/182112/Qur'%C3%A2n-encyclopedia-in-persian-unveiled>.

⁶⁹ Örneğin şu an, İran Kur’an Kültür ve Eğitim Enstitüsü (پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن) tarafından gençlere yönelik, on beş cilt olması planlanan bir çalışma hazırlanmaktadır: *Dânişnâme-i Kur’ân-ı Kerîm Nücevân*.

Urduca bir diğer Kur'ân ansiklopedisi Hacı Gulam Ahmed'in hazırladığı *Maarif-i Qur'ân/Qur'ân Encyclopedia* adlı çalışmadır. Eser İbلاغ yayınevi tarafından Lahor'da basılmıştır.

Sekiz cilt hacmindeki, Muhammad Tahir ul-Qadri'nin hazırladığı *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye* (انسائيكلوپیڈیا قرآنی) adlı hem Urduca hem İngilizce basılan çalışmaya yukarıda işaret etmiştik (Lahore: Minhaj-ul-Quran Publications).⁷⁰

1.5.2. Endonezya Dilinde Kur'ân Ansiklopedileri

Endonezya dilinde de Kur'ân ansiklopedisi çalışmaları vardır. Mesela, *Ensiklopedi al-Qur'an: Tafsir Sosial Berdasarkan Konsep-konsep Kunci* adlı bir çalışmanın müellifleri M. Dawam Rahardjo ve Budhy Munawar Rachman'dır. Eser *Ulumul Qur'an* dergisinin işbirliği ile Paramadina adlı kurum tarafından 1996 yılında basılmıştır.

Endonezya dilindeki bir diğer Kur'ân ansiklopedisi M. Quraish Shihab'ın baş editörlüğünü yaptığı *Ensiklopedi Al-Qur'an: Kajian Kosakata* başlıklı çalışmadır. Eser Pusat Studi Al-Qur'ân'ın (Kur'ân Araştırmaları Merkezi) projesi olarak Lentera Hati adlı yayınevi tarafından 2007 yılında Cakarta'da basılmıştır. Eserin adı Arapçaya "*el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye/Dirâsetü'l-Elfâz*" şeklinde tercüme edilmiştir. Ansiklopedi üç ciltten oluşup Kur'ân lafızlarının izahı ile ilgilenmektedir.

Endonezya'daki diğer bir Kur'ân ansiklopedisi çalışması H. Fachruddin Hs. tarafından telif edilen *Ensiklopedia Al-Qur'an*'dır. İki cilt hacmindeki eser Rineka Cipta adlı yayınevi tarafından Cakarta'da 1992 yılında basılmıştır.⁷¹

⁷⁰ Urduca "Kur'ân Ansiklopedisi" ismine yakın eserler de bulunmaktadır. Mesela, Said el-Zafar Siddikî'nin hazırladığı, *Mevdûât-ı Qur'ân Encyclopedia* adlı eser gibi. Yedi ciltlik bu eser 1800'den fazla konu içermektedir. Eser hakkında bir haber için bk.Urdunews, "سعيد الظفر كا بيڈيا انسائيكلو قرآن موضوعات"، "كارنامہ"، erişim: 3 Haziran 2019, <http://www.urdunews.com/node/46411>.

⁷¹ Endonezya'da Kur'ân ansiklopedisi başlığına yakın çalışmalar da vardır. "Tematik Kur'ân ansiklopedisi" şeklinde tercüme edebileceğimiz *Ensiklopedi Tematis Al-Qur'an* başlıklı bir çalışma bulunmaktadır. Çalışmanın editör kurulu Ahsin Sakho Muhammad, Sayuti Anshari Nazution ve Ahmad Munif Suratmaputra isimlerinden oluşmaktadır. Muhammad Kamil Hasan Al-Mahami tarafından telif edilen çalışma altı ciltlik bir hacme sahip olup, resimler de içermektedir. Eser Kharisma Ilmu adlı yayınevi tarafından 2007 yılında Cakarta'da

1.5.3. Malayca Kur’ân Ansiklopedileri

Malayca Kur’ân ansiklopedisi çalışmaları da vardır. Syeikh Muhd Mujahid tarafından telif edilen bir çalışma Ensiklopedia Al-Qur’ân başlığını taşımaktadır. Eserin basımı Must Read Sdn Bhd tarafından 2013 yılında gerçekleştirilmiştir. Resimler de içeren çalışma 384 sayfadan oluşmakta, Kur’ân’ın tanıtımı, kıssaları, diğer kitaplarla kıyaslanması gibi konular içermektedir.

Başlığında “Kur’ân ansiklopedisi” veya benzeri bir ifade bulunan çalışmalar daha başka dillerde de mevcuttur. Örneğin, Boşnakça bir çalışma “Enciklopedija pitanja i odgovora o Kur’anu” (Kur’ân Hakkında Soru-cevap Ansiklopedisi?) başlığına sahiptir. Eser, Mensur Zukorlić tarafından hazırlanmış, “Mešihat Islamske zajednice Sandžaka” adlı kurum tarafından basılmıştır. Yine, çocuklar için hazırlanmış benzer başlıklı Rusça bir çalışma bulunmaktadır. Saniyasnain Khan tarafından hazırlanan “О людях Корана. Увлекательная энциклопедия” (Kur’ân şahısları hakkında büyük ansiklopedi?) başlıklı eser, Dilya adlı kurum tarafından 2012 yılında basılmıştır.

Bazı sözlüklerin ansiklopedi görünümünü andırıldığına değinmiştik. Mesele, Mohammad Ali Amir-Moezzi’nin editörlüğünde hazırlanan *Dictionnaire Du Coran* adlı Fransızca sözlük ansiklopedi görünümüne benzemektedir.⁷² Fransızca, ansiklopedik sözlük tarzı bir diğer çalışma da Malek Chebel tarafından hazırlanıp Fayard yayınevi tarafından 2009 yılında Paris’te basılan *Dictionnaire Encyclopédique du Coran* adlı eserdir. Çalışma Editura Artemis yayınları tarafından Romancaya da çevrilmiştir (2010). Öte yandan yakın zamanda

---

basılmıştır. Çalışmada Kur’ân’da geçen konular, İslam ve günümüz ile ilgili konular ele alınmaktadır. Ayrıca, Arapça eserleri tanıtırken değindiğimiz, Vehbe ez-Zuhayli ve diğerleri tarafından neşredilen ‘*el-Mevsû’atü’l-Kur’âniyyetü’l-Müyyessera*’ adlı ansiklopedi Endonezya diline çevrilmiştir. Bk. Wahbah Zuhaili (and others), *Ensiklopedia Al-Qur’ân*, çev: Tim Kuwais, (Jakarta: Gema Insani, , 2007). Sadece ‘Kur’ân ansiklopedileri’ni ele aldığımız için “Kur’ân ve Hadis Ansiklopedisi” vb. başlıklı eserlere değinmiyoruz. Endonezyaca böyle eserler de bulunmaktadır. Örnek olarak, Widya Cahaya Yayınevi tarafından basılan, sekiz ciltlik *Ensiklopedi Tematis Ayat Al-Qur’ân dan Hadits* adlı çalışmayı anabiliriz.

⁷² Bk. Mohammad Ali Amir-Moezzi (ed.), *Dictionnaire Du Coran* (Paris: Robert Laffont, 2007).

Çince bir Kur'an ansiklopedisinin yayınlanmakta olduğuna dair bir haber basına yansımıştır.⁷³

Değerlendirme ve Sonuç

Büyük çoğunluğu Farsça ve Arapçada olmak üzere yaklaşık dokuz civarındaki dünya dilinde elli civarında Kur'an ansiklopedisi eseri gün yüzüne çıkmıştır veya çıkmaktadır. Bunlar gerek içerikleri yönüyle, gerek hacimleri itibariyle, gerekse hedef kitleleri açısından çok farklılık göstermektedir. Öte yandan bir kısmı ferdi çalışma sonucunda ortaya çıkmış iken bir kısmı da kolektif çalışma ürünü olarak okuyucuya sunulmuştur. Çalışmaların ortaya çıktıkları süreçler açısından bakıldığında sayılarının gitgide artmakta olduğu da görülmektedir. Bu durum ansiklopedi türü eserlerin okuyucu nezdinde rağbet gördüğünü ve bu alana yönelmek gerektiğini göstermektedir.

Bazı araştırmacılar tarafından Kur'ân ansiklopedilerinin başlangıcı XX. asrın sonu ile XXI. asrın başı olarak saptanmıştır. Bizim tespit edebildiğimiz ilk eserin basım tarihi 1974'tür. Bu durumda, eserlerin yazım süreçlerini de göz önüne alırsak "Kur'ân ansiklopedisi" başlığını taşıyan çalışmaların yirminci yüzyılın üçüncü çeyreğinde başladığı ve nispeten yeni bir tür olduğu anlaşılmaktadır.

Kur'ân ansiklopedilerinin oluşum sürecine dair farklı teoriler ortaya atılmıştır. Bir yaklaşıma göre, İslâmî araştırmalara dair genel ansiklopedilerin yetersizliği sonucu özel/konulu ansiklopedi türü olarak Kur'ân ansiklopedilerinin ortaya çıkışı söz konusudur. İkinci yaklaşıma göre ise, Kur'ân hakkındaki sözlük ve makale derlemeleri çalışmalarından sonra ansiklopediler ortaya çıkmıştır. Bu noktada daha başka izahlar ileri sürülebilir. Ayrıca, hedef kitlesi farklı olan Kur'ân ansiklopedileri için farklı amaçlar söz konusu olabilir. Ancak Kur'an ansiklopedilerinin hangi ihtiyaca binaen yazıldığına ve bu çalışmaları ortaya çıkaran sebeplere dair kapsamlı araştırmalar henüz yoktur.

Kur'ân ansiklopedileri yazımında farklı yollar izlenmiştir. Çalışmaların büyük bir kısmı tek kişi tarafından telif edilmiştir. Kolektif çalışma sonucu ortaya çıkan eser sayısı azdır. Öte yandan özellikle bireysel çalışmaların bü-

⁷³ Yenişafak, "Kur'an Ansiklopedisi", erişim: 3 Haziran 2019, <https://www.yenisafak.com/aktuel/kuran-ansiklopedisi-127827>.

yük bir kısmı bilindik ansiklopedi eseri özelliklerinden de uzak olup daha ziyade Kur’an ile ilgili bütün bilgileri toplama maksatlı yazılmış eserlerdir. Ancak bunlar arasında ansiklopedik yaklaşımla yazılan eserler de bulunmaktadır. Kolektif çalışmaların büyük kısmı batı menşelidir. Müslümanlar tarafından yapılan kolektif çalışmalarda da batıda yaşayanların veya batıdan etkilenen bölgelerin dikkat çektiği görülmektedir. Ancak İslam dünyasında son yıllarda kolektif çalışmaların ortaya çıkmaya başladığı da dikkati çekmektedir. Bu da Müslümanlarda kolektif çalışma ortaya çıkarmanın önemi konusunda bir bilincinin son yıllarda geliştiği şeklinde yorumlanabilir. Bunun ileriye dönük ansiklopedik çalışmaların ortaya çıkarılmasında ümit verici bir durum olduğunu söyleyebiliriz.

Dikkat çeken bir başka husus da derleme veya tercüme Kur’an ansiklopedileridir. Bunların görülen bir ihtiyacı hızlı şekilde gidermeye dönük olduğu söylenebilir. Ancak esas alınan ansiklopedinin hedef alınan kitlenin ihtiyaçlarını karşılamakta olup olmadığı muammadır. Nitekim batı insanı göz önüne alınarak yazılmış İngilizce bir ansiklopedinin Farsçaya tercüme edilmekte oluşu bunu düşündürmektedir.

Kur’ân ansiklopedilerinin hedef kitlesi akademik camia yahut halk olabilmekte, hatta gençler ve çocuklar için de Kur’ân ansiklopedileri hazırlanabilmektedir. Araştırmacılar için hazırlanan ansiklopedilerin de “uzmanlık ansiklopedileri” olarak değerlendirilmeleri mümkündür.

‘Kur’ân ansiklopedisi’ başlığını taşıyan eserlerde şekil, tertip ve içerik itibariyle de bir birlik yoktur. Başta Arapça ve Farsça hazırlanan eserler olmak üzere, çok sayıda eserin içerisinde; menkıbeler, çeşitli makaleler, hutbeler ve risaleler içerenler vardır. Bazı çalışmalarda, Kur’ân kelimeleri, şahısları, coğrafi içerikleri ve çeşitli kavramları ele alınmakta, ayrıca meşhur alimler de tanıtılmaktadır. Kur’ân ansiklopedileri, tespitlerimize göre şu şekillerde tezahür etmektedir:

1. *Mushaf* tertibince muhtasar veya geniş tefsir formunda olanlar.
2. Kapsamlı yahut kısmî Kur’ân ilimleri şeklinde olanlar. “Kısmî Kur’ân ilimleri formunda olan çalışmalar” ifadesinden kastımız, Kur’ân ile ilgili birkaç konuyu ele alan çalışmalardır. Mesela, Salâh el-Kâzımî’nin, sahih bir Kur’ân algısı oluşturmak amacıyla telif ettiği *el-Mevsû’attü’l-Kur’âniyye* adlı

çalışma, Kur'ân ile alakalı bazı konulara, gizli ilimlere değinmesi hasebiyle kısmî/sınırlı Kur'ân ilimleri çalışması olarak nitelenebilir. Yine Kur'ân'ı tanıtan küçük hacimli ansiklopediler de bu kısımda mütalaa edilebilir.

3. Soru-cevap içerenler.

4. Sûre eksenli oluşturulanlar.

5. Eser serisi şeklindeki çalışmalar ("Kur'ân Ansiklopedisi" üst başlığı altında hazırlanan kitap serileri).

6. Maddeler/makaleler halinde yazılanlar. Bu nitelikteki bazı eserlerde, kitap bölümlerini andıran makaleler yer alırken, bazı Kur'ân ansiklopedileri - ansiklopedilerde yaygın olarak karşımıza çıkan- maddeler şeklinde hazırlanmaktadır. Maddeler/makaleler halinde oluşturulan ansiklopediler de farklı hacim ve içeriklere sahiptirler. Bu çalışmalardan bazıları Kur'ân'ın başlıca kavramlarını, bazıları Kur'ân'ın bütün konularını, bazıları Kur'ân ve tefsir okumaları için gerekli olan konuları/terimleri ele almakta; bazıları da Kur'ân araştırmalarında başvuru rehberleri olma amacıyla çeşitli konuları içerecek şekilde hazırlanmaktadır.

Bu türlere, "ansiklopedik sözlük" tarzındaki çalışmalar da eklenebilir. Fransızca telif edilen *Dictionnaire Du Coran* ve *Dictionnaire Encyclopédique du Coran* çalışmaları gibi.

Daha genel bir tasnif ile diyebiliriz ki, Kur'ân ansiklopedilerinden bir kısmı Kur'ân muhtevasına veya Kur'ân'ın tanıtılmasına tahsis edilmişken; bir kısmı da Kur'ân ve tefsir okumaları veya araştırmaları rehberi şeklindedir. Kur'ân muhtevasına yönelik ansiklopediler de kapsam itibarıyla iki türdür. Bu ansiklopedilerin bir kısmı -Süleyman Ateş'in eseri gibi- Kur'ân'ın tüm konularına, -Yaşar Nuri Öztürk'ün çalışması gibi- diğer bir kısmı ise başlıca konularına veya kavramlarına ayrılmıştır. Kur'ân'ın başlıca konularına tahsis edilen çalışmalar, kavram çalışmalarına veya "ana konular" başlığıyla telif edilen çalışmalara benzer bir görünüme sahiptir. Kur'ân'ın tüm muhtevasını ele almayı hedefleyen ansiklopedilerin ise, konulu tefsir çalışmaları olarak değerlendirilmesi imkan dahilindedir.

Kur'ân ansiklopedileri ortak bir biçim, tertip ve içeriğe sahip olmadıklarından "Kur'ân ansiklopedisi" başlığını taşımayan diğer birçok çalışmanın da

mevcut Kur’ân ansiklopedileri içeriğine ve görünümüne sahip olabileceğini göz önüne almak gerekir. Bu noktada, “kavram çalışmaları” şeklinde telif edilen eserlerle, Kur’ân’ın tüm konularını ele almayı hedefleyen konulu tefsir çalışmaları, Kur’ân ansiklopedileri ile benzer forma sahip olabilmektedirler. Bazı çalışmalarda, Kur’ân ansiklopedileri için “ansiklopedik tefsir”, “modern tarzdaki tefsirler ve Kur’an ilimleri çalışmaları” gibi nitelermeler ileri sürülmektedir.

Kanaatimizce “Kur’ân ansiklopedisi” başlığının zihne çağrıştırdığı ilk şekil ve literatürde yeni olarak nitelenebilecek olan tek tür, maddeler halinde telif edilen çalışmalardır. İçerikleri ve amaçları farklı olsa da, bu telifler -en azından görünüm olarak- yeni bir çalışma türüdür. Ansiklopedilerin başvuru kaynağı olma şeklindeki hususiyetlerine en uygun çalışmalar da bunlardır. Ayrıca, Batıdaki Kur’ân ansiklopedilerinin, yaygın ansiklopedi formatına daha uygun olduklarını da söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Abay, Muhammet. “Kur’an ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10/19-20 (2012): 389-435.
- Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*. İstanbul: Ana Yay.- Encyclopaedia Britannica, 1986.
- Aşfahânî, Muhammed Ali. “Cevle fî dâirati meârif-i Leydın el-Şur’âniyye”. *Dirâsât İstişrâkiyye* 1/1 (Sayf 2014): 197-230.
- Ateş, Süleyman. *Kur’ân Ansiklopedisi*. İstanbul: Kur’ân Bilimleri Araştırmaları Vakfı (KUBA), ts..
- Avşar, Zakir v.dğr.. “Toplumsal ve Siyasal Bir Proje: Ansiklopedi ve Ansiklopedizm”. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* 22 (2014): 219-236.
- Aykut, Ayhan. “Ansiklopedi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 217-227. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Chebel, Malek. *Dictionnaire Encyclopédique du Coran*. Paris: Fayard, 2009.
- Dursun, Turan. *Kur’ân Ansiklopedisi*. İstanbul: Kaynak Yay., 1996.

- Durukoğlu, Salim – Çetin, Sevdâ. “Türkiye Türkçesi ile Yayımlanmış Ansiklopediler Kaynakçası Denemesi”. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 4/8 (Şubat 2016): 169-184.
- el-Hafnî, Abdülmün'im. *Mevsû'atü'l-Kur'âni'l-'azîm*. Kahire: Mektebe Mabdulî, 2006.
- el-Fihrisü'l-Arabiyyü'l-Muvahhad/Arabic Union Catalog. “Search”. Erişim: 3 Haziran 2019. <https://www.aruc.org/search>.
- es-Suyuti, İmam Celeleddin. *Kur'ân İlimleri Ansiklopedisi/el-İtkan fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Trc. Sakıp Yıldız - Hüseyin Avni Çelik. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987.
- Furat, Ahmet Subhi. “Arap Edebiyatında İlk Ansiklopedik Eserler”. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* VII/1-2 (1978): 211-232.
- Helvacıoğlu, Ender. “Türkiye'nin İlk Kur'ân Ansiklopedisi”. *Bilim ve Gelenek* 81 (Kasım 2010): 14-21.
- Ilıcak, Kemal. “Takdim”. *Kur'ân-ı Kerîm Ansiklopedisi: İlimler, Kavramlar, İsimler, Hükümler, Mekanlar*. Haz. Ali Bardakoğlu v.dğr.. İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1988.
- Iqbal, Muzaffar (ed.). *Integrated Encyclopedia of the Qur'an (IEQ)*. New York: Center for Islamic Sciences, 2013.
- Iqbal, Muzaffar. “Integrated Encyclopedia of the Qur'an (IEQ): Raison d'être and Project Summary”. *Islam & Science* 8/1 (Summer 2010): 33-47.
- Iran's Book News Agency. “Quran encyclopedia in Persian unveiled”. Erişim: 3 Haziran 2019. <http://www.ibna.ir/en/doc/naghli/182112/Qur'%C3%A2n-encyclopedia-in-persian-unveiled>.
- el-Kahtânî, es-Seyyid. *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye*. Haz. Salâh el-Kâzımî. Beyrut: Dârü'l-Meḥacceti'l-Beydâ, 2009.
- Kalkan, Ahmed. *Ansiklopedik Kur'ân Kavramları ve Güncel Yansımaları*. İstanbul: Kalemder, 2011.

- Kanât-ü Kerbelâ el-Fedâiyye. "el-Ahbâr/ موسوعة أهل البيت " اكبر موسوعة قرآنية سنترى "النور قريبا". Erişim: 3 Haziran 2019. https://ktv.iq/view_news.php?p=584.
- Karaca, Abdullah. *Kur'ân Muhtevası Bağlamında Kur'ân Ansiklopedilerinin Tahlil ve Değerlendirmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Kaya, Mesut. "Yirmibirinci Yüzyılda Kur'an Çalışmalarına Eklenen Yeni Halka: Kur'an Ansiklopedileri", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 10/3 (2010): 407-425.
- Keskioğlu, Osman. *Kuran Tarihi ve Kur'ân Hakkında Ansiklopedik Bilgiler*. İstanbul, Nebioğlu Yayınevi, 1953.
- Leaman, Oliver (ed.). *The Qur'an: an Encyclopedia*. London: Routledge, 2006.
- Leaman Oliver. "Introduction", *The Qur'an: an Encyclopedia*, Ed. Oliver Leaman. London: Routledge, 2006.
- McAuliffe, Jane Dammen (ed.). *Encyclopaedia of The Qur'ân*. Leiden: Brill, 2001-2006.
- McAuliffe, Jane Dammen. "Preface", *Encyclopaedia of The Qur'ân*. ed. Jane Dammen McAuliffe. 1:i-xiii. Leiden: Brill, 2001-2006.
- Meriç, Cemil. *Işık Doğudan Gelir*. 7. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi*. İstanbul: Meydan, 1979.
- el-Mevsû'atü'l-'Âlemiyye li'l-Hidâyâti'l-Ḳur'âniyye*. Erişim: 3 Haaziran 2019. <http://kachqu.org/encyclopedia-of-quranic/about-encyclopedia>.
- Mevsû'atü'l-Ḳur'âni'l-Kerîm. Erişim: 29 Haziran 2019. <http://www.iid-quran.com/>.
- Milli Eğitim Bakanlığı (MEB). *İnönü (Türk) Ansiklopedisi*. Ankara: Maarif Matbaası, 1943-1984.
- Moezzi, Mohammad Ali Amir (ed.). *Dictionnaire Du Coran* Paris: Robert Laffont, 2007.
- Muhammed Musa, Hasan. *Ḳâmûs Ḳur'ânî*. İskenderiye: Matbaa Halil İbrâhîm, 1966.

- Özel, Ahmet. "İslam Dünyasında Ansiklopediler". *İslam ve Klasik*. Haz. Sami Erdem – M. Cüneyt Kaya. 379-404. İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.
- Öztürk, Mustafa. "Cumhuriyet Dönemindeki Telif Tefsirler". *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri -Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı 21-22 Ekim 2011*. Ed. Muhammed Abay. 343-418. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi*. İstanbul: Hürriyet, 1990.
- Prof. Dr. Süleyman Ateş. "Kur'an Ansiklopedisi". Erişim: 3 Haziran 2019. http://www.suleyman-ates.com/index.php?option=com_content&view=article&id=6&Itemid=28.
- Rado, Şevket (Neş. Md.). *Yeni Hayat Ansiklopedisi*. İstanbul: Doğan Kardeş Yay., 1973.
- Singh, N. K. – Agwan, A. R. (ed.). *Encyclopaedia of The Holy Qur'ân*. Delhi: Global Vision Publishing House, 2000.
- Türk Dil Kurumu. "Ansiklopedik Sözlük". *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- Uçak, Nazan. *Türkiye'de Ansiklopedik Yayınlar ve 1980-1989 Yılları Arasında Yayınlanan Ansiklopedilerin Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.
- Urdunews. "سعید الظفر کا کارنامہ، 'موضوعاتِ قرآن انسانیکیلو پیڈیا'". Erişim: 3 Haziran 2019. <http://www.urdunews.com/node/46411>.
- Vizaretü'l-Evka'f ve's-Şu'ûnî'l-İslâmiyye. *el-Mevsû'atü'l-Fıkhıyye*. Kuveyt, 1983-2006.
- Yenişafak. "Kur'an Ansiklopedisi". Erişim: 3 Haziran 2019. <https://www.yenisafak.com/aktuel/kuran-ansiklopedisi-127827>.
- Yücel, Rıdvan. *Yazılı Kültür-Dijital Kültür Bağlamında Mesajın Değişen Yapısı (Örnek Olay: Ana Britannica Ansiklopedisi ile Ekşi Sözlük Karşılaştırması)*. Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.